

HƏYAT BİLGİSİ

8

Dərslik

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

NÜŞABƏ MƏMMƏDOVA
SEVİL BƏHRƏMOVA

HƏYAT BİLGİSİ 8

*Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
Həyat bilgisi fənni üzrə*
DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB
BAKİ 2017

MÜNDƏRİCAT

I. TƏBİƏTDƏKİ QANUNAUYGUNLUQLAR

1. Materiya – maddə və sahə	6
2. Kainatda baş verən hadisələrin sirri	11
3. Ekoloji tarazlıq	14
4. Ekoloji tarazlığın qorunması və bərpası	17

II. CƏMİYYƏT VƏ DÖVLƏT

1. Cəmiyyətin inkişafında integrasiyanın rolu	20
2. Dövlət hakimiyyəti	23
3. İnsan hüquqları	28
4. İnsan hüquqlarının pozulması	31
5. Maliyyə	35
6. Sığorta	37
7. Vergi	40

III. MƏNİM MƏNƏVİ DÜNYAM

1. Münasibəti necə qururuq	44
2. İnsanlararası münasibətlər	48
3. Vəzifələrimiz və məsuliyyətimiz	50
4. Mənim mənəvi borcum	53
5. Dini-əxlaqi dəyərlər	57

IV. TƏHLÜKƏSİZ VƏ SAĞLAM YAŞA

1. Sağlam həyat – sağlam ailə	64
2. Təhlükəsiz həyat	67
3. Təbiətin canlı təhlükələri	70
4. Yol hərəkətinin nizamlanması	73
5. Bir-birimizə dəstək olaq	77

Dərslikdə öz əksini tapan şərti işarələrin mənası

Araşdırma və müzakirə

Suallar və tapşırıqlar

I. TƏBİƏTDƏKİ QANUNAUYĞUNLUQLAR

1. MATERİYA – MADDƏ VƏ SAHƏ

Bizi çoxsaylı müxtəlif əşyalar və iqlim amilləri əhatə edir. Eyni zamanda daim təbiət hadisələri ilə rastlaşırıq. Kainatda gördüyümüz və görə bilmədiyimiz bütün cansız cisimlər və canlılar *materiya* adlanır. Bu müxtəlifliyə baxmayaraq, mövcud olanları və baş verən hadisələri duyğu orqanlarımız vasitəsilə dərk edir, müşahidə və təcrübələrlə onların yeni-yeni xassələrini aşkarlayırıq.

Materiyanın növlərini və ən mühüm xassələrini yadınıza salın.

Alimlər materiyanın xassələrini araşdıraraq müxtəlif hadisələrin başvermə səbəblərini izah etmiş, hadisələrə müdaxilə etmək imkanı əldə etmişlər.

Şəkillərə görə materiyanın növlərini müəyyənləşdirin və yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Şəkildəki geyim və bəzək əşyaları nədən hazırlanır?

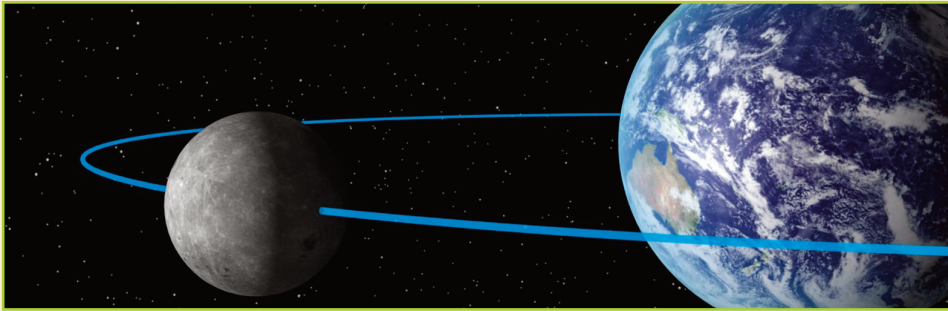
Müxtəlif otaqlardakı televizorlar vasitəsilə fərqli verilişlərə baxmağın mümkünlüyünün səbəbi nədir?

Topdan atılan mərmə nə üçün yer səthinə düşür?

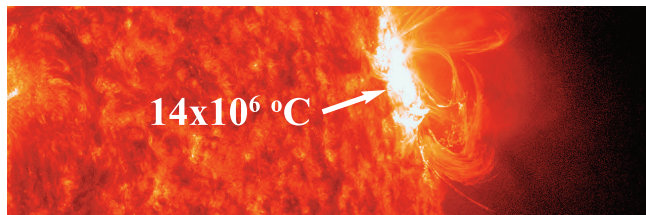

Ayın Yer ətrafında, Yerin Günəş ətrafında hərəkətinin səbəbi nədir?

Kütləsi və həcmi olan hər şey maddədir. Fiziki sahə isə maddələrin bir-birinə təsirini ötürən materiyadır.

Maddələr bərk, maye, qaz və plazma halında mövcud ola bilər.

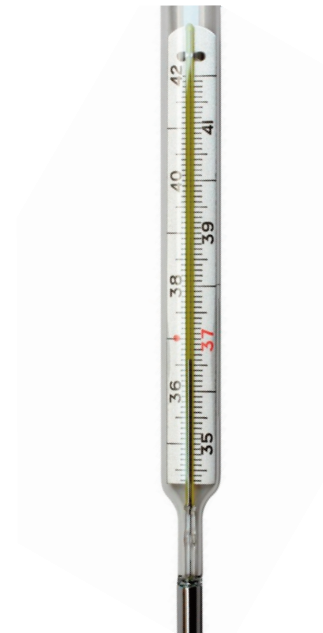
Maddənin plazma halı

Biz gündəlik həyatımızda müxtəlif hallarda olan maddələrin praktiki tətbiqi ilə rastlaşır, onların bəzi xüsusiyyətlərini müşahidə edirik.

Bərk halda olan maddələrin bərklik, möhkəmlik, sərtlik, kövrəklik, elastiklik, plastiklik, istidən genişlənmə, soyuqdan sıxılma, elektrikkeçirmə xassələri; maye halında olan maddələrin buxarlanma, qaynama, istidən genişlənmə, elektrikkeçirmə; qaz halında olan maddələrin isə istidən genişlənmə, sıxılma və mayeyə çevrilmək kimi xassələri vardır.

Donmuş spirt

Civəli termometr

Maye oksigen

Suyun qaynaması (100°C)

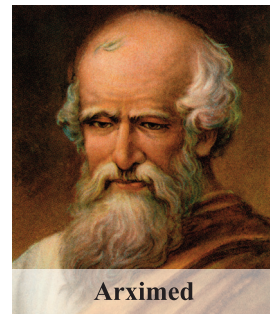

Nə üçün qatarların təkərlərinin hazırlanmasında metaldan, avtomobillərin təkərlərində hava doldurulmuş rezindən, kosmik gəmidə yanmaya kömək üçün mayeləşdirilmiş oksigendən istifadə olunur?

Maddənin bərk halı. Maddənin bərk halını maye və qaz halından ayıran əsas səciyyəvi cəhət bərk cisimlərdə atom və molekullar arasında qarşılıqlı təsir qüvvələrinin çox böyük olmasıdır. Bərk cisimlər həcmi və formasını saxlayır, onların atom və molekulları fəzada nizamla düzülərək müəyyən həndəsi quruluşa malik kristallar əmələ gətirir. Buz parçası, duz, qiymətli daşlar və metallar kristal cisimdir. Lakin atom və molekulları nizamlı quruluş əmələ gətirməyən bərk cisimlər də mövcuddur. Onlar amorf bərk cisimlərdir. Məsələn: mum, qır, saqqız, parafin və şüşə kimi maddələr amorf maddədir. Kristalların sabit ərیمə və bərkimə temperaturu vardır. Amorf cisimlərin isə ərیمə və bərkimə zamanı temperaturu fasiləsiz dəyişir. Kristallarda fiziki və mexaniki xassələr istiqamətdən asılı olaraq dəyişir, amorf cisimlərin fiziki və mexaniki xassələri istiqamətdən asılı olaraq dəyişmir. Məişətdə qurğuların, avadanlıqların və müxtəlif əşyaların bu xassəsindən istifadə olunur. Şüşə amorf cisim olmasaydı, ondan sınaq şüşəsi, stəkan, butulka hazırlamaq mümkün olmazdı.

Maddənin maye halı. Mayelərin xassələrinin elmi şəkildə öyrənilməsinə təqribən 2230 il bundan əvvəl Arximed tərəfindən başlanılmışdır.

Mayelər öz formalarını xarici hərəkətverici qüvvənin təsiri altında daim dəyişir, bunun nəticəsində mayelərdə axma müşahidə olunur. Mayelər töküldüyü qabın formasını alır. Onlar qazlardan fərqli olaraq, sıxılmaya az məruz qalır. Əksər mayelər sıxılmaz. Mayelərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların sürtünmə ilə əlaqəli olan özlülüyüdür. Əksər mayelər istidən genişlənir, elektrik cərəyanını keçirir. Siz müəyyən kütləyə malik daş parçası və yaxud kərpicə ip bağlayıb yuxarı qaldırıqda qolun əzələlərinin necə gərildiyini hiss edirsiniz. Onları havada qaldırmaq üçün böyük qüvvə sərf olunur. Ancaq siz bunu suda etsəniz, əşyaların necə yüngülləşdiyini görürsünüz. Bərk cismi suya atdıqda çox az bir zamanda onun mayenin səthində saxlandığını yəqin etmək olur. Bu hadisə ilə siz göldə, dənizdə və s. durğun sularda üzərkən də rastlaşırsınız.

Arximed

Bütün bunlar mayenin səthinin sanki elastik bir pərdə ilə örtüldüyünü söyləyir. Mayenin bu xassəsi *səthi gərilmə* adlanır. Sabun köpüyünün üfürülməsi, nazik iynənin və yaxud nazik üzqırخان almazın stəkandakı suyun səthində qalması, istənilən köpüklənmədə qabarcıqların toplanması mayenin bu xassəsinin təcrübi təsdiqidir. Hər hansı bir kağız parçasını konus şəklinə salıb, yuyucu maddə qarışdırılmış suya salaq. Sonra kağızı ehmalca çıxarıb üfürsək, sabun köpüyünün basketbol topu böyüklüyündə qabarmasının şahidi olarıq. Bunun üçün paltar sabunundan başqa istənilən yuyucu maddədən istifadə etmək olar.

Maddənin qaz halı. Qazlar asanlıqla sıxılır, çünki qaz molekulları arasındakı məsafə onların ölçülərindən xeyli böyükdür. Qaz müəyyən həddə kimi sıxıla bilər. Ancaq təzyiq müvafiq həddə çatdıqda sıxılma zəifləyir. Qazların bu xassəsindən avtomobil təkərlərinin, məişətdə qaz, səhiyyədə isə oksigen balonlarının doldurulmasında istifadə olunur.

Maddənin plazma halı. Plazma müsbət və mənfi yüklü sərbəst zərəciklərdən, neytral və ya qismən ionlaşmış atomlardan təşkil olunmuşdur. Maddənin yüksək dərəcədə ionlaşmış qaz halına plazma deyilir. Qalaktikamızı təşkil edən maddələrin 99 %-i plazma halındadır.

1. Dumanla buludun yaranma səbəbini və fərqli cəhətlərini araşdırıb dəf-tərinizə yazın.
2. Təbiətdə elektrik cərəyanını, istiliyi keçirən maddələr olmasa idi, nə baş verərdi? Fikrinizi əsaslandırın.
3. Təyyarələrin, kosmik gəmilərin hərəkətlərinin elektromaqnit sahəsi vasitəsilə idarə olunmasına dair məlumat toplayın.

2. KAİNATDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏRİN SİRRİ

Kainat sonsuzdur. Siz kainatda çoxsaylı səma cisimləri: planetlər, təbii peyklər, asteroidlər, ulduzlar, kometlər, meteoritlər və s. olduğunu, onların qarşılıqlı əlaqədə olub qalaktikanı yaratdığını bilirsiniz.

Bəs kainatda hansı hadisələr baş verir? Bu hadisələr necə öyrənilir?

Kainatda baş verən hadisələr hansı qanunlara əsaslanır?

Qədim zamanlarda astronomlar səmanı müşahidə etmək üçün sadə teleskopdan istifadə edirdilər. O dövrdə insanlar göy cisimlərinin hərəkətini izləsələr də, onların quruluşu, mənşəyi, inkişafı və orada baş verən hadisələr barədə heç nə deyə bilmirdilər.

Müasir dövrdə alimlər kainatı tədqiq etmək üçün rəsədxanalarda müxtəlif cihazlardan istifadə etməklə göy cisimləri üzərində müxtəlif müşahidələr aparırlar. Hazırda göy cisimlərini müşahidə etmək üçün daha da təkmilləşdirilmiş müxtəlif teleskoplardan istifadə olunur.

Rəsədxanalarda səmada baş verən dəyişiklikləri qeydə alan şüşə lövhələrin köməyi ilə ulduzların yerinin və parlaqlığının dəyişməsinə, həmçinin kainatda baş verən hadisələri müşahidə etmək və onların səbəbini öyrənmək mümkündür.

Günəş sistemində baş verən hadisələrə Yer, Günəş, Ayın Yer ətrafında hərəkətini, Günəş və Ay tutulmalarını, Günəşdə baş verən partlayışları, asteroidlərin hərəkətini və s. misal göstərmək olar.

Yer kürəsi, digər planetlər və Günəş sisteminin kiçik cisimləri Günəş ətrafında fırlanır. Günəş sistemindən kənarda da ulduzların olduğunu heç düşünmüsünüzmü?

- *Ayın Yer, Yerin Günəş ətrafında hərəkətinin səbəbi nədir?*
- *Günəş və Ay tutulmaları necə baş verir?*
- *Bizim qalaktikadan başqa qalaktikalar da mövcuddurmu?*
- *Bu qalaktikalar haqqında nə deyə bilərsiniz?*

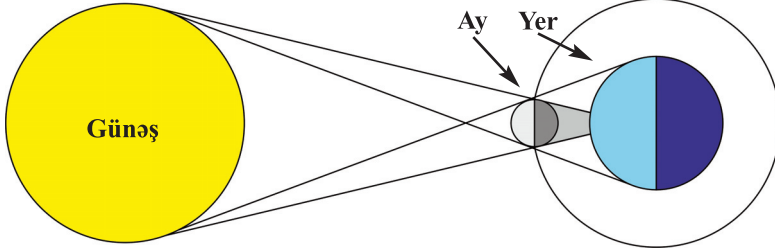
Nikolay Kopernik

Keçmiş dövrlərdə də Günəşin, Ayın göy sferasında hərəkət etdiyi məlum idi. Ptolemeyin *Geosentrik* sistem nəzəriyyəsinə görə, Yer kainatın mərkəzində yerləşir, Günəş, Ay və planetlər isə Yerin ətrafında fırlanır. XVI əsrdə polyak alimi Nikolay Kopernikin *Heliosentrik* sistem nəzəriyyəsi Ptolemeyin nəzəriyyəsinə alt-üst etdi. Bu nəzəriyyə insanlarda Günəş sisteminin quruluşu haqqında düzgün təsəvvür yaratdı və məlum oldu ki, bütün planetlər Günəşin ətrafında, Ay isə Yerin ətrafında fırlanır.

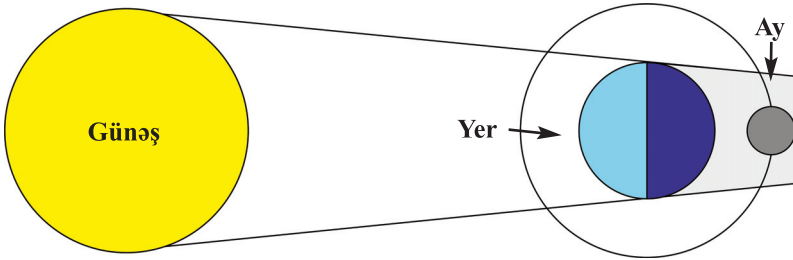
Kainat materiyadan və şüalanmadan ibarətdir. Kainatda materiya bir bərabərdə müntəzəm paylanmışdır. Kainatın mühüm xassələrindən biri onun genişlənməsi və dəyişməsidir. O, daim hərəkətdədir. Ayın Yer, Yerin Günəş, Günəşin də qalaktikanın mərkəzi ətrafında fırlanmasının səbəbi göy cisimləri arasında olan cazibədir. Günəş sistemi və son dərəcə müxtəlif işıqlığa malik milyardlarla ulduzlar sistemi bizim qalaktikadır. Bütün ulduzlar qalaktikada cazibə qüvvəsi ilə bir-biri ilə əlaqədə olmaqla qalaktikanın mərkəzi ətrafında fırlanır. Təkcə Yer və onun əhatəsindəki cisimlər deyil, kütləsi olan bütün cisimlər bir-birini cəzb edir.

Günəş və Ay tutulmaları necə baş verir?

Günəş tutulması – Günəşin Yerdən tam və ya qismən görünməməsidir. Bu zaman Günəş, Yer və Ay bir sıraya düzülür. Belə hadisədə Ay Günəşlə Yerin arasında yerləşir. Bu ən çoxu 7, əksər hallarda isə 1-2 dəqiqə davam edir.

Ay tutulması – Günəş Yer və Ayın bir düz xətt boyunca düzöldüyü zaman baş verir. Lakin bu zaman Yer Ay ilə Günəş arasında yerləşir. Ay Yerin kölgəsinə girir, Günəşdən aldığı parlaqlıq itir. Ay bütövlükdə Yerin kölgəsində yerləşdiyi vaxt tam tutulma fazası başlayır və bu adətən, 1,5 saat davam edir.

Hər iki hadisə işığın düz xətt boyunca yayılması qanununa əsaslanır. Bu qanuna, əsasən, bircins mühitdə işıq düz xətt boyunca yayılır.

Göründüyü kimi, kainatda bütün hadisələr eyni qanunlar əsasında baş verir və bütün qanunlar istənilən sahə üçün istənilən istiqamətdə dəyişməzdir.

1. Böyük sürətlə hərəkət edən planetlər Günəşdən uzaqlaşmağa çalışsa da, bu, mümkün olmur. Bunun səbəbini müəyyənləşdirin və fikirlərinizi əsaslandırın.
2. Yer kürəsindəki canlıların Yerin səthindən qopmamasının səbəbini izah edin.
3. Astronomlar diametri 300 m olan asteroidi Yer üçün təhlükəli hesab edirlər. Onların ilk qənaətinə görə, Yer kürəsi ilə toqquşma zamanı asteroid böyük bir şəhərin üzərinə düşərsə, onu dağıda bilər. Lakin sonradan belə qərara gəlirlər ki, təhlükənin olması gözlənilmir. Astronomların bu qənaətə gəlmələrinin səbəbini araşdırın.

3. EKOLOJİ TARAZLIQ

2010-cu ildə Böyük Britaniyada dünyanın ekoloji baxımdan ən təmiz şəhərlərinin reyting siyahısı hazırlanmışdır. Bu siyahıya daxil edilmiş 221 meqapolis içərisində dünyanın ən təmiz şəhəri Kanadanın Kalqari şəhəri hesab edilir. Siyahı hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınmışdır:

<i>icməli suyun keyfiyyəti</i>	<i>zibilin vaxtında təmizlənməsi</i>
<i>kanalizasiya şəbəkələrinin və çirkab sularının təmizlənməsinin vəziyyəti</i>	<i>bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin səviyyəsi</i>
<i>şəhərlərdə səs-küyün səviyyəsi</i>	<i>avtomobillərin hərəkət intensivliyi və bununla əlaqədar havanın işlənmiş qazlarla çirklənməsi</i>

Sizcə, nə üçün məhz bu meyarlar əsas götürülmüşdür?

Ekoloji tarazlığın pozulmasının nəticələri hansılardır? Onun qorunması və bərpası üçün hansı tədbirlər görülür?

Təbiət öz-özünü tənzimləmə gücünə malikdir. O, təbii proseslər və qanunauyğunluqlar əsasında yaranmış, uzun sürən təkamül prosesində inkişaf etmişdir. Təbiətdə baş verən təbii proseslərlə yanaşı, ali varlıq olan insanın təbiətə göstərdiyi təsir də Yer kürəsinin ahəngini, tarazlığını pozmuşdur. Bu bütün tarix boyu müşahidə edilsə də, son dövrlərdə daha çox nəzərə çarpır.

Atmosferin, su hövzələrinin, torpağın çirklənməsinin səbəblərini və canlılara təsirini yadınıza salın və yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Həm təbii, həm də texnogen xarakterli hadisələr ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olur.

Təbii fəlakətlər – zəlzələ, sunami, torpaq sürüşmələri, meşə yanğınları, quraqlıq, daşqın və s. hadisələr canlı aləm üçün əsl təhlükə mənbəyidir. Meşə yanğınları planetin ekoloji tarazlığını pozmaqla ciddi problemlər yaradır. Karbonun və suyun dövr etməsində mühüm rol oynayan meşələrin yanması bu həyati prosesləri pozur. Yanğınlar meşə fondunun ekoloji və resurs potensialını azaldır, meşə ekosistemlərinə, torpağın üst qatına dağıdıcı təsir göstərir, yamış tullantı məhsulları ilə atmosferi və suyu çirkləndirir.

Meşə yanğınlarının ətraf mühitə necə təsir edə biləcəyini qruplarda müzakirə edin və nəticələri yoldaşlarınızla bölüşün.

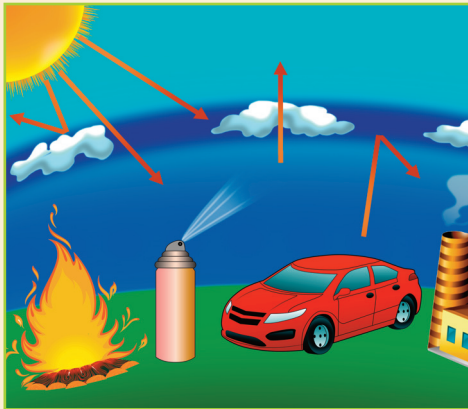
Meşə yanğıını

Təbii fəlakətlər nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulmasının qarşısını almaq və gözlənilən nəticələrin maksimum səviyyədə azaltmaq üçün mütəxəssislər müxtəlif təkliflər irəli sürür, tədbirlər planı hazırlayırlar.

Son dövrlərdə bir çox texnogen xarakterli ekoloji problemlər insanın biganəliyi, təbii sərvətlərdən istifadə edərkən səhvlərə yol verməsi, təbiəti şüurlu surətdə dəyişməsi nəticəsində yaranır və nəticədə ekoloji sabitlik pozulur.

Şəkildə gördükləriniz haqqında nə deyə bilərsiniz? Ozon qatının dağılmasının qarşısının alınması üçün hansı tədbirlər görə biləcəyiniz barədə yoldaşlarınızla müzakirə aparın.

Yer kürəsində əhalinin sayının sürətlə artması nəticəsində insanlar təbiətdən getdikcə daha çox istifadə edirlər. Onlar daha geniş sahələri təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edir, təbii ehtiyatları daha çox hasil edirlər. Bütün bunlar da təbiətə atılan tullantıların artmasına və ekoloji fəlakətlərə səbəb olur.

Ekoloji fəlakətlər hərbi fəlakətlərdən də təhlükəlidir. Ona görə də dünya ölkələri bu fəlakətlərə qarşı birləşir. Milli ekoloji problemlər regional, regional ekoloji problemlər isə qlobal ekoloji problemlərə çevrildiyindən beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Artıq bir neçə ölkənin maraq dairəsini əhatə edən problemlərin həlli üçün ölkələrarası müqavilələr, sazişlər qəbul olunur. Həm miqyasından, həm də əhəmiyyətindən asılı olaraq, beynəlxalq ekoloji problemlər ikitərəfli, çoxtərəfli sazişlər, konvensiyalar* əsasında tənzimlənir.

Dünyanın yeganə xilas yolu birlikdir.

Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərindən biri də ekoloji mühitin sağlamlaşdırılmasıdır. Ölkəmiz müvafiq beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş və dövlət səviyyəsində xüsusi sənədlər işlənilib hazırlanmışdır. Bu istiqamətdə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirir.

Müasir dövrdə təbiətdən istifadə nə qədər vacib və aktualdırsa, onu qorumaq, bərpa etmək, cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin etmək bir o qədər əhəmiyyətlidir.

1. Respublikamız aşağıda adları çəkilən konvensiyalara qoşulmuşdur:

- “Dənizin gəmilərdən çirkləndirilməsinin qarşısının alınması haqqında” Beynəlxalq Konvensiya;
- “Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında” Çərçivə Konvensiyası.

Bu konvensiyalar haqqında məlumat toplayın və yoldaşlarınızla fikirlərinizi bölüşün.

2. Məktəbinizin ətraf ərazisinin qorunması məqsədilə görülməli olan tədbirlərin planını tərtib edin. Bu məqsədlə layihəyə kimlərin cəlb olunacağını müəyyən edin.

---

* *Konvensiya* – xüsusi bir məsələyə dair beynəlxalq saziş, müqavilə.

4. EKOLOJİ TARAZLIĞIN QORUNMASI VƏ BƏRPASI

Ekoloji tarazlığın qorunması və bərpası ilə bağlı layihənin hazırlanması üçün aşağıda sizə təqdim olunan mövzular əsasında araşdırma aparın. Layihənin hazırlanmasını aşağıdakı alqoritm üzrə planlaşdırın:

- bu məqsədlə aşağıdakı mövzulardan birini seçin;
- iş formasını müəyyənləşdirin;
- istinad edəcəyiniz mənbələri müəyyənləşdirin;
- tədqiqatın nəticəsinin təqdim olunma formasını müəyyənləşdirin və çıxış hazırlayın.

“Zibilliklərin azaldılması”

Mövcud vəziyyəti araşdırmaqla dünyada və yaxud respublikamızda zibilliklərin azaldılması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

“Yaşılıqların artırılması”

Dünyada və yaxud respublikamızda yaşılıqların artırılması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

“Su hövzələrinin təmiz saxlanması”

Dünyada və yaxud respublikamızda su hövzələrinin təmiz saxlanması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

“Havanın çirklənməsinin qarşısının alınması”

Dünyada və yaxud respublikamızda havanın çirklənməsinin qarşısının alınması ilə bağlı hansı tədbirlər həyata keçirilir? Bu məqsədlə təkliflər hazırlayın.

“Yaşadığınız ərazinin təmizliyi”

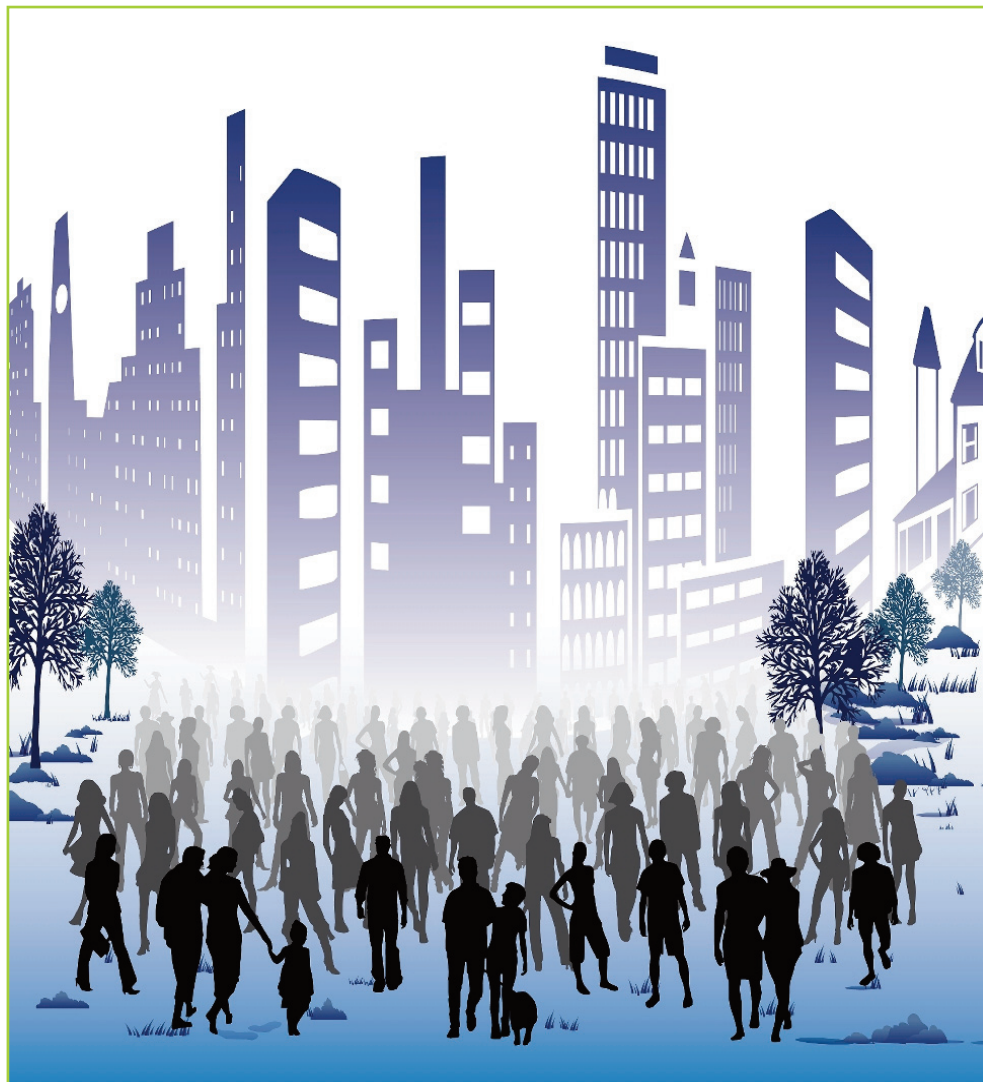
Yaşadığınız ərazinin ekoloji tarazlığının qorunması məqsədilə təkliflərinizi verin və tədbirlər planı hazırlayın.

“Şəhərimizin zəhərli tüstü və qazlardan qorunması üçün ictimai nəqliyyat vasitələrindən istifadədə necə dəyişiklik edərdiniz”

Bu məqsədlə hansı tədbirləri təklif edə bilərsiniz?

II. CƏMİYYƏT VƏ DÖVLƏT

1. CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA İNTEQRASIYANIN ROLU

XXI əsrə İKT (İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları) əsrinə yəni, integrasiya əsrinə də adlandırırlar. Elm və təhsildə, iqtisadi və siyasi sahələrdə – bir sözlə, hər yerdə integrasiya anlayışı ilə tez-tez rastlaşırıq. İntegrasiyasız həyatı təsəvvür etmək, cəmiyyətin həyatını inkişaf etdirmək qeyri-mümkündür. *İntegrasiya* sözü həyatın bütün sahələrinə aiddir. Bu anlayışın mahiyyətinə varmaq üçün ilk növbədə onun mənasını bilmək lazımdır. “İntegrasiya” latın dilində “integer” “bərpa”, “tamamlanan” sözündən olub, “bütöv”, “bütövləşmə” deməkdir.

İlkin araşdırmalar onu göstərir ki, integrasiya termini XX əsrin sonundan daha fəal istifadə edilsə də, onun ifadə etdiyi mahiyyət və məzmun həyat yarandığı gündən mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə integrasiya bütövləşmələrin, tamamlanmaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Sizcə, cəmiyyətin inkişafında integrasiyanın rolu nədən ibarətdir?

Əvvəllər insanlar kollektiv şəkildə yaşamış, qəbilə və tayfa halında fəaliyyət göstərmiş, inkişaf etmiş və daha yaxşı yaşamaq üçün səmərəli yollar axtarmışlar. Həyatını dəyişməyə və yaxşılaşdırmağa çalışan insan yeni inkişaf yolları axtarmağa başlamış, əmək nəticəsində yeni kəşflər etməklə elmi yeniliklərin əsasını qoymuşdur.

İntegrasiya cəmiyyətin, eləcə də dövlətin daxili və xarici siyasətinə təsir edən əsas amildir. Dünyanı əhatə edən integrasiya onlar arasında əlaqə və əməkdaşlığa şərait yaratmışdır. Müasir dünyada gedən integrasiya proseslərini bir çox tədqiqatçılar təkcə zamanın tələbi deyil, həm də tarixin yenidən kəşf olunmuş qanunu adlandırırlar.

Tarix dərslərindən öyrəndiyiniz mədəniyyətlərarası əlaqəyə dair faktları sadalayın. Bu əlaqəni cəmiyyətin inkişafına təkan verən amil kimi əsaslandırın.

Bu gün həyatımızı internet, elektron poçt və global rabitə imkanları olmadan təsəvvür belə etmək mümkün deyil. İKT cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir edən mühüm bir vasitədir. O, dövlət orqanları, iqtisadi, sosial sahələrlə yanaşı, elm, təhsil, mədəniyyət sahələrinə, insanların gündəlik həyatına öz təsirini göstərir. Bir çox ölkələr İKT-nin tətbiqi nəticəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-nin geniş tətbiqi ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir və bunun nəticəsində əhəlinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması üçün şərait yaranır.

Avropa, ABŞ, Yaponiya və dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində informasiya və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı əsasında əmək məhsuldarlığı artmış, nəticədə təhsil, məişət, səhiyyə, ticarət və istehsalda həyat səviyyəsi yüksəlmişdir.

Ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyası onun inkişafını sürətləndirdi. Bu isə Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Avropa Şurası kimi təşkilatlara üzv olmasına şərait yaratdı. Ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkəmiz Avropaya inteqrasiya yolu tutaraq Avropanın böyük dövlətlərindən olan Fransa, İtaliya, Böyük Britaniya və digər ölkələrlə əlaqələrini genişləndirməyə başladı. Ölkəmiz ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı və digər təşkilatlarla yanaşı, təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində ən nüfuzlu təşkilat olan NATO ilə əməkdaşlıq etməyə başladı.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etməsi ərazilərimizin böyük bir qisminin itirilməsinə səbəb oldu. Belə bir vaxtda işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonların tarixi Azərbaycan torpaqları olmasını, yüz minlərlə soydaşımızın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi faktlarını beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq ölkə başçısının üzərinə düşən mühüm vəzifə idi. Bu vəzifəni Heydər Əliyev yerinə yetirdi. Onun qısa zaman ərzində dünyanın bir çox dövlət və hökumət başçıları ilə keçirdiyi görüşlər beynəlxalq aləmdə Azərbaycanı sülhsevər ölkə kimi tanıtdı.

Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında tərəfdaşlığın əsası Azərbaycan xalqının ümummilli lideri cənab Heydər Əliyevin 4 may 1994-cü il tarixində

BMT-nin Nyu-Yorkdakı binası

“Sülh naminə Tərəfdaşlıq” proqramının Çərçivə Sənədinin imzalanması ilə başlandı.

Azərbaycan Respublikası siyasi integrasiyanı inkişaf etdirirmi? Bu integrasiyaya aid digər faktları sadalayın.

Avropaya integrasiya, beynəlxalq təşkilatlara üzvolma, dünyada mövcud olan təhlükələrə qarşı birgə fəaliyyət, bir çox layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində əldə edilən uğurlar onu göstərir ki, Azərbaycan və Qərbi dövlətləri arasında iqtisadi-siyasi integrasiya davam etməkdədir.

Mədəniyyət və təhsil sahəsində UNESCO ilə əməkdaşlıq Azərbaycan təhsilinin inkişafına səbəb oldu. Azərbaycan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla: Avropa Birliyi, Avropa Şurası, o cümlədən Avropa Şurası Parlament Assambleyası, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycanın dünya ölkələrinə integrasiyasını cəmiyyətin inkişafına təsiri kimi dəyərləndirin.

XX əsrin son on illiyindən başlayaraq integrasiya, İKT-nin tətbiqi cəmiyyətin inkişafına təsir edən ən vacib amillərdən birinə çevrildi.

Gördüyünüz kimi, cəmiyyətin inkişafında integrasiyanın rolu əvəzsizdir. Sahələrarası əlaqələr, münasibətlər cəmiyyətin inkişafına təkan verir, yeni kəşflərin yaranmasına şərait yaradır.

1. Cəmiyyətin inkişafında beynəlxalq təşkilatların rolunu izah edin.
2. *İqtisadi əlaqələr inkişafa yol açır* fikrini əsaslandırın.
3. Mədəniyyətlərarası integrasiyaya aid nümunələr göstərin.
4. Sahələrarası integrasiyanın cəmiyyətin inkişafına təsirini şərh edin.
5. İKT-ni integrasiya imkanlarına yol açan və cəmiyyətin həyatına təsir edən vasitə kimi əsaslandırın.

2. DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ

Qədim Misir dövlətinin hökmdarı *firon* adlanırdı. Ölkədə aparılan ən mühüm hərbi, dini və inşaat tədbirləri fironun adından həyata keçirilirdi. Fironun ən yaxın köməkçisi olan ali məmur *çati* adlanırdı. Çati ölkənin təsərrüfat həyatını və məhkəmə orqanlarını idarə edirdi. Adətən, firon bu vəzifəyə övladlarını təyin edirdi.

Misirdə dövlət idarəçiliyi kimə məxsus idi?

Verilən faktlara əsasən Misirin idarəçiliyini demokratik idarəçilik hesab etmək olarmı?

Yəqin ki, siz Tarix və Həyat bilgisi dərslərindən əvvəlki illərdə öyrəndiyiniz bu faktları xatırlayırsınız.

Hər hansı bir qrupun, toplumun idarə olunmağa ehtiyacı vardır. Bu baxımdan cəmiyyətin də idarə olunması zəruridir. Cəmiyyətin idarə edilməsi, əslində, mürəkkəb bir prosesdir və böyük səriştə tələb edir. Cəmiyyətdə baş verən konfliktlərin nizamlanmasını, onun hüquqi baxımdan qaydaya salınmasını hakimiyyət üzərinə götürür.

Siz “hakimiyyət” anlayışını necə izah edərdiniz?

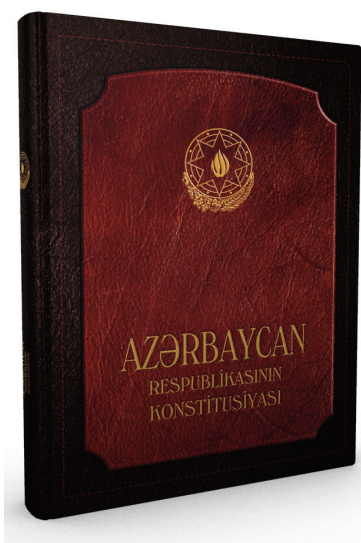
Ta qədimdən hakimiyyət insanlar arasındakı münasibətlərin qaydaya salınması, müxtəlif növ işlərin icrası: qidanın bölünməsi, ailə-nikah münasibətlərinin nizamlanması, əməyin bölünməsi və s. zərurətlərin yaranması səbəb olmuşdur. Yığıncağın qərarı, ağsaqqallar şurası, qəbilə başçısı və s. ictimai hakimiyyətin nüfuzuna söykənməklə mövcud olmuşdur.

Tarix dərslərindən idarəçiliyə aid yadınızda qalan hər hansı faktları söyləyib münasibət bildirin.

İbtidai icma dövründə insanlar yaşamaq uğrunda mübarizə aparmışlar. Zaman keçdikcə dövlətlər yaranmağa başladı. Bu dövlətlərdə müəyyən qayda və qanunların tətbiqi insanların həyatının hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinə şərait yaratdı. Müəyyən olunmuş qaydalar dövlət hakimiyyəti bölgüsü prinsipinin yaranmasına gətirib çıxartdı.

Hər bir demokratik dövlətdə dövlət hakimiyyəti hüquqi dövlətin əsas prinsipi olan “hakimiyyət bölgüsü” əsasında təşkil edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 3-cü və 4-cü hissələrində göstərilir:

III. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir:

- qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir;
- icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur;
- məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.

IV. Bu Konstitusiyanın müddəalarına əsasən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər.

Konstitusiyamızın 7-ci maddəsinin 3-cü və 4-cü hissələrində verilmiş prinsipləri müzakirə edin.

Dövlət hakimiyyətinə aşağıdakılar aiddir:

dövlət hakimiyyətinin universallığı, yəni qərarların hamıya şamil olunması;

dövlət hakimiyyətinin xüsusi aparat vasitəsilə həyata keçirilməsi;

dövlət hakimiyyətinin cəmiyyətdə məcburiyyət monopoliyasına malik olması;

dövlət hakimiyyətinin suverenliyi*.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən həyata keçirilir. Milli Məclis əhali tərəfindən seçki yolu ilə formalaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatları səsvermə yolu ilə seçilirlər. Hər bir Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Milli

* *Suverenlik (fr. souveraineté – ali hakimiyyət)* – öz daxili və xarici funksiyalarını azad və sərbəst şəkildə dövlətin Konstitusiyası və qanunları, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri və normaları əsasında həyata keçirmək, habelə xalqın sərbəst və müstəqil şəkildə öz idarəetmə formasını müəyyən etmək hüququndan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi

Məclisinin deputatı seçilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ümumi və birbaşa seçkilər əsasında 5 il müddətinə seçilmiş, 125 millət vəkili daxil olduğu təkpəllətli parlamentdir. Qanunvericilik fəaliyyətindən əlavə, Milli Məclis dövlət büdcəsini təsdiq etməklə yanaşı, ona nəzarəti də həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi öz səlahiyyətlərinə aid məsələlər üzrə qanunlar və qərarlar qəbul edir. Qanunlarda və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarlarında icra hakimiyyəti və məhkəmə orqanlarına konkret tapşırıqlar nəzərdə tutula bilməz. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Prezidentin təqdimatına əsasən Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə, apelyasiya məhkəmələri hakimlərini təyin edir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi öz işini ildə iki dəfə çağırılan yaz və payız sessiyaları vasitəsilə həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur. Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, o cümlədən ağır cinayətə görə məhkum olunmayan, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan, ali təhsilli, ikili vətəndaşlığı olmayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli

Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyası

səsvermə yolu ilə 7 il müddətinə seçilir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti növbədənkənar Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərini elan edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının edilən əlavəyə əsasən ölkəmizdə vitse-prezident vəzifəsi də təyin edilmişdir.

Prezident Konstitusiya səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə şərait yaradılmasını təmin etmək məqsədilə Prezident Administrasiyasını təşkil edir və onun rəhbərini təyin edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə Nazirlər Kabinetini yaradır. Nazirlər Kabineti Prezidentin yuxarı icra orqanıdır, prezidentə tabedir və onun qarşısında cavabdehdir.

Rayon (şəhər) icra hakimiyyətləri də prezidentə tabe olmaqla, icraedici funksiyanı həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən hansı nazirlikləri tanıyırsınız? Tanıdığınız nazirlik haqqında məlumat verin.

Azərbaycan Respublikasında nazirliklər, komitələr, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və bu kimi dövlət təşkilatları da fəaliyyət göstərir.

Yaşadığınız rayonun icra hakimiyyəti haqqında məlumat verin.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər.

Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələri, Azərbaycan Respublikasının ümumi məhkəmələri və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələri həyata keçirirlər.

Seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları hakim ola bilərlər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin birinci hissəsində qeyd edilir:

Hakimlər müstəqildir, yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər və səlahiyyətləri müddətində dəyişilməzdirlər.

Digər hakimiyyət qolları ilə yanaşı, məhkəmə hakimiyyəti bir sıra müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. Məhkəmə hakimiyyətinin əsas və həmişə mövcud olan funksiyası ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsidir. Bu, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun 3-cü maddəsində də təsbit olunur. Həmin maddəyə əsasən, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin fəaliyyəti yalnız ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Konstitusiyamızda qeyd edildiyi kimi məhkəmənin qəbul etdiyi qərarlar dövlətin adından çıxarılır və onların icrası məcburidir. Məhkəmə qərarının icra olunmaması qanunla müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olur.

Xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmağı əsas götürən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Konstitusiya Məhkəməsi barədə maddə də öz əksini tapmışdır. 130-cu maddədə göstərilir ki, hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan orqanlar barədə, eləcə də pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət verə bilər. Həmçinin məhkəmələr də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının şərh edilməsi haqqında müraciət edə bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi 9 hakimdən ibarətdir. Bu məhkəmənin hakimlərini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təyin edir.

1. Cəmiyyətin idarə olunmasında məhkəmə hakimiyyətinin rolunu əsaslandırın.
2. İcra hakimiyyəti haqqında fikirlərinizi bildirin.
3. Prezident İlham Əliyevin icraedici hakimiyyətin əsas səlahiyyətlişi kimi gördüyü işlər barədə esse yazın.
4. Milli Məclisin səlahiyyətlərinə aid işlərə münasibət bildirin.
5. Hakimiyyət bölgüsünün sxemini çəkin.
6. Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçilik formasının, eləcə də hakimiyyət bölgüsünün demokratik bölgü olduğunu əsaslandırın.
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında məlumat toplayıb təqdim edin.

3. İNSAN HÜQUQLARI

İnsan hüquq və azadlıqlarına aid müxtəlif beynəlxalq müqavilələr mövcuddur. Bundan əlavə, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı çərçivəsində çoxsaylı konvensiyalar qəbul olunmuşdur.

*Qəbul olunmuş müqavilə və konvensiyaların əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
Hansı insan hüquq və azadlıqlarını qoruyan sənədləri tanıyırsınız?*

Bəşər cəmiyyəti yaranandan insan müəyyən hüquqlara malikdir. Bu hüquqları tənzimləyən və qanuni hala salan qurum kimi Dövlət öz işinin öhdəsindən layiqincə gəlməyə və insan hüquqlarının pozulmasına aid problemləri həll etməyə çalışır. Müxtəlif hüquqi qaydalar tarixən formalaşmışdır. Hal-hazırda da beynəlxalq səviyyədə nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Sizcə, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün beynəlxalq hüququn rolu nədən ibarətdir?

Beynəlxalq insan hüquqları rəsmi şəkildə BMT Nizamnaməsində əks olunmuşdur. Bundan əvvəl ayrı-ayrı aktlar mövcud olsa da (məsələn, köləliyin ləğvi, milli azlıqların müdafiəsi və s. ilə bağlı), insan hüquqlarının müdafiəsi ilk dəfə bu Nizamnamədən başlamışdır. Burada “ irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsi və həvəsləndirilməsi” bəyan edilir.

10 dekabr 1948-ci il tarixində BMT Baş Assambleyasının 217 sayılı qətnaməsi ilə *Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi* qəbul edildi. 30 maddədən ibarət olan bu sənəddə vətəndaş və siyasi hüquqlardan başqa, bir sıra iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar da (məsələn, işləmək hüququ, təhsil hüququ, istirahət hüququ və s.) təsbit olunmuşdur. Bəyannamə beynəlxalq insan hüquqlarının qorunmasında, habelə bütövlükdə beynəlxalq hüququn inkişafında misilsiz rol oynamışdır.

İnsan hüquq və azadlıqlarını hüquqi sənəd çərçivəsində təsbit etmək məqsədilə 1966-cı ildə iki müqavilə imzalandı – *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt** və *Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt*. Adlarından göründüyü kimi, birinci paktı iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar, ikinci paktı isə vətəndaş və siyasi hüquqlar öz əksini tapmışdır. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında pakt iştirakçı dövlətlər üçün müəyyən olunmuş öhdəliklər nəzərdə tutur. Paktı nəzərdə tutulmuş əsas öhdəlik ondan ibarətdir ki, dövlət öz ərazi çərçivəsində olan hər bir şəxsin hüquqlarına *hörmət etməli* və onları *təmin etməlidir*. Paktdan irəli gələn öhdəliklərini həyata keçirmək üçün dövlət zəruri qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görməlidir.

İnsan hüquqları sahəsindəki mövcud beynəlxalq müqavilələri dörd kateqoriyaya bölmək olar:

Ümumi müqavilələr

Bu müqavilələrdə, demək olar ki, bütün əsas insan hüquqları və ya onların böyük bir hissəsi təsbit olunur. Ümumi müqavilələr həm universal, həm də regional səviyyədə mövcuddur. Universal müqavilələrə “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” və “Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq paktlar aiddir.

Ümumi regional müqavilələr aşağıdakılardır:

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Konvensiyası (Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası); İnsan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il Afrika Xartiyası** və s.

Xüsusi müqavilələr

İşgəncə, qeyri-insani, ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınmasına dair 1987-ci il Avropa Konvensiyası; İşgəncənin qarşısının alınması və cəzalandırılmasına dair 1985-ci il Amerika Konvensiyası və s.

* *Pakt* – Böyük siyasi əhəmiyyəti olan beynəlxalq müqavilə.

** *Xartiya* – ictimai-siyasi sənəd.

Ayrı-ayrı qrupların müdafiəsinə yönəlmiş müqavilələr

Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1952-ci il Konvensiyası; Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası; Milli azlıqların müdafiəsinə dair 1995-ci il Çərçivə Konvensiyası və s.

Ayrı-seçkilik məsələlərinə aid olan müqavilələr

İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyası; Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası və s.

İnsan hüquqlarının müəyyən hissəsi artıq ümumi beynəlxalq hüququn bir hissəsinə çevrilmiş və hər hansı bir müqavilənin iştirakçısı olub-olmamaqdan asılı olmayaraq, bütün dövlətlər üçün məcburidir. BMT Baş Assambleyasının qətnamələri, o cümlədən bu qətnamələrlə qəbul olunmuş aktlar, beynəlxalq konfransların aktları çərçivəsində qəbul olunmuş və özündə siyasi öhdəliklər ehtiva edən sənədlər və s.

Bu sənədlərdə həm bütövlükdə insan hüquqlarının müdafiəsi, həm də konkret insan hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı tövsiyə xarakterli standartlar müəyyən olunur. Dövlətlər bu standartlara riayət etməyə çalışır, hətta öz qanunvericiliyinə də daxil edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş insan hüquq və azadlıqlarının qorunması səlahiyyətli dövlət qurumlarının vəzifəsidir. İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması məqsədilə ölkəmizdə müxtəlif hüquq müdafiə mexanizmləri mövcuddur. Ölkəmizdə yeni, məhkəmədən kənar hüquq müdafiə mexanizmi olan Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) təsisatı yaradılmışdır. 28 dekabr 2001-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Konstitusiya qanunu qəbul edilmişdir. Ombudsman (o, ayrıca bir şəxs və ya şəxslər qrupu ola bilər), bir qayda olaraq, öz Konstitusiya səlahiyyətlərinə uyğun olaraq və ya xüsusi qanun əsasında parlament tərəfindən təyin olunur. Bu institutun əsas funksiyası özlərini dövlət idarələrinin ədalətsiz hərəkətlərinin qurbanları sayan ayrı-ayrı şəxslərin hüquqlarını qorumaqdan ibarətdir. Buna müvafiq olaraq, Ombudsman çox zaman zərərçəkən şəxslə hökumət arasında tərəfsiz vasitəçi kimi fəaliyyət göstərir.

Həmçinin Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı da təsdiq edilmişdir.

Hər bir insan irqindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər baxışlarından, milli və sosial mənşəyindən, mülkiyyətindən, doğum və başqa hallardan asılı olmayaraq, təmin olunmuş insan haqlarına və azad olmaq hüququna malikdir.

1. Hüquqlarınızın qorunmasına aid sənədləri müzakirə edib münasibət bildirin.
2. Uşaq hüquqlarının qorunması üzrə hansı konvensiya və qərarlar qəbul edilib? Onun icrasını ölkəmizdə necə həyata keçirirlər? Sualların cavabını faktlarla əsaslandırın.
3. İnsan hüquqlarının qorunmasının beynəlxalq səviyyədə reallaşmasına aid dəlillər gətirin.
4. “İnsan hüquqları qorunur” başlığı altında təqdimat hazırlayın.
5. *Azərbaycan Respublikası insan hüquqlarının qoruyucusudur* fikrini əsaslandırın.

4. İNSAN HÜQUQLARININ POZULMASI

Siz 18 oktyabr 1991-ci ildə müstəqilliyi yenidən bərpa olunan Azərbaycan Respublikasında yaşayırsınız. 12 noyabr 1995-ci ildə müstəqil dövlətimizin ilk milli Konstitusiyası qəbul olunmuşdur ki, onun 158 maddəsindən 48-i mənim, sənin, hər bir Azərbaycan vətəndaşının hüquq və azadlıqlarını təsbit edir.

Konstitusiyanın hər hansı bir bəndinin pozulmasını və insanlara qarşı edilən haqsızlığı necə qiymətləndirirsiniz?

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən hər kəs doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz, ayrılmaz hüquq və azadlıqlara malikdir. Bu hüquq və azadlıqların təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyamız hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqları ilə azadlıqlarını müdafiə etmək hüququnu təsbit edir. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən ölkəmizdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını faktlarla göstərin.

Qullara verilən işgəncə

Bütün insanlar öz ləyaqətləri və hüquqları etibarilə azad və bərabər doğulurlar. Onlara ağıl və vicdan bəxş edilib. İnsanlar bir-birinə münasibətdə tolerant davranmalıdırlar.

İnsan haqları, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələri tərəfindən qəbul edilir. İnsanların hüquq və azadlıqlarının pozulmaması üçün tədbirlər görülür.

Siz insanların hüquq və azadlıqlarının qorunmaması ilə bağlı faktları misallarla göstərin.

İnsanların sosial mənşəyinə görə, irqinə və dərisinin rənginə, cinsinə, milli və dini mənsubiyyətinə görə bərabər hüquqlu hesab olunmadıqları barədə tarixdə kifayət qədər faktlar mövcuddur. İnsanlar arasında ayrı-seçkiləyin qoyulması insan hüquqlarının pozulması deməkdir.

Biz tarixə nəzər salsaq, görərik ki, quldarlıq quruluşundan başlayaraq cəmiyyətdə mübarizələr baş vermiş, yoxsulların, qulların, qadınların hüquqları pozulmuşdur. İnsanlar kölə, qul halına salınmış, alçaldılmışdır.

Köləliyin tarixi qədimdir. Tarixi mənbələrdən əldə olunan məlumatları nəzərdən keçirərkən, görərik ki, insanlar təbəqələrə bölünmüş, güclülər zəifləri əzməmiş, borc müqabilində və ya hər hansı bir səbəbə görə insanlar kölə olmağa məcbur edilmişdir. Tarixən qul kimi məhkum edilmiş insanlara “danışan alət”, “gözünü yuxarı qaldırmayanlar” və s. bu kimi adlar verərək istismar etmişlər.

Qədim Misirdə hətta qulları firon ölərkən onunla bərabər basdırırdılar. Onların inanclarına görə, firon axirətdə öz həyatına davam edərkən ona qullar lazım olacaqdır. Mesopotamiyada qulları “gözünü yuxarı qaldırmayanlar” adlandırırtdılar. Babil hökmdarı Hamurapi özünün qanunlarını verərkən qulun nüfuz sahibi olmamasını bir daha hüquqi cəhətdən təsdiqləmişdi. Hamurapi qanununun maddələrində qeyd olunur: Əgər qul öz sahibinə “sən mənim sahibim deyilsən” deyərsə, qul sahibi onun yalan dediyini sübut etməlidir; əgər istəyərsə, qul sahibi bunun cəzası olaraq öz qulunun qulağını kəsə bilər.

Tarixdə insan hüquqlarının pozulması faktlarından biri də Varfolomey faciəsidir.

Varfolomey gecəsi. Rəssam Fransua Dübua

Kraliça Yekaterina Medici saray xanımları ilə qurbanlara tamaşa edir. Rəssam Eduard Deba-Ponsan

Tarix dərslərinizdən araşdırdığınız Varfolomey gecəsinin başvermə səbəbi nə idi? Bu faciəni insan hüquqlarının pozulması faktı kimi necə dəyərləndirirsiniz?

Birinci Dünya müharibəsi (28 iyul 1914 – 11 noyabr 1918) dövründə 10 milyona yaxın əsgər ölmüşdü. Minlərlə insan yurd-yuvasından didərgin düşmüş və rahat həyatından məhrum olmuşdu. 1939-cu ildə başlamış İkinci Dünya müharibəsi isə milyonlarla insanın ölümünə səbəb oldu. Bu müharibə milyonlarla Avropa yəhudisi üçün əsl faciəyə çevrildi. Belə ki öz irqi üstünlük nəzəriyyəsini reallaşdıran nasistlər milyonlarla yəhudinin həyatına son qoydular.

Tarixi faktlara əsasən insanların hüquq və azadlıqlarının pozulmasını sübut edən dəlillər göstərin.

Hazırda Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ müharibəsi zəminində baş verən hadisələr insan hüquqlarının pozulmasına nümunədir və bu proses günümüzdə də davam etməkdədir. Azərbaycanlılara qarşı təşkil edilən deportasiya* və soyqırımının tarixi qədim olsa da, XX əsrin 80-ci illərinin sonunda bu proseslərə yenidən başlandı. Ermənistan Respublikasının ərazisindən iki yüz mindən çox azərbaycanlı öz daimi yaşayış

* Deportasiya – insanların öz yaşayış yerindən zorla köçürülməsi.

Bakıda Xocalı faciəsinə ucaldılmış
“Ana harayı” soyqırımı abidəsi

yerlərindən, tarixən onlara məxsus olan qədim torpaqlarından zorla köçürüldü. Ümumilikdə isə Ermənistanın ölkəmizə hərbi təcavüzü nəticəsində bir milyondan artıq azərbaycanlı öz ata-baba torpaqlarından didərgin düşmüş, iyirmi mindən artıq azərbaycanlı həlak olmuş, minlərlə adam itkin düşmüş, yüz minlərlə insan yaralanmışdır. Eləcə də təcavüz nəticəsində kənd təsərrüfatının yararlı torpaq sahələri işğal altında qalmış, yaşayış məntəqələri, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət müəssisələri və s. dağıdılmışdır. Ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı isə insan hüquqlarının pozulmasının ən bariz nümunəsidir. Münaqişə ilə bağlı həтта BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrin qəbul edil-

məsinə baxmayaraq, onların heç biri indiyə qədər icra olunmamışdır.

Qarabağ müharibəsini insan hüquqlarının pozulması faktı kimi dəyərləndirmək olarmı?

İnsan hüquqlarının və azadlıqlarının boğulması faktı tarixən olmuş və davam etməkdədir. Bütün bunların qarşısını almaq üçün beynəlxalq hüquq və qanunlar müəyyən edilmişdir.

1. Xocalı faciəsini insan hüquqlarının pozulması faktı kimi dəyərləndirərək təqdimat hazırlayın.
2. İnsan hüquqlarının pozulmasını faktlara əsasən şərh edin.
3. Oxuduğunuz əsərlərdən, yaxud baxdığınız filmlərdən insan hüquqlarının pozulmasına dair nümunələr göstərin.
4. “İnsanların hüquq və azadlıqları bəzən boğulur” adlı təqdimat hazırlayın.

5. MALİYYƏ

Əziz dost, sənin də hər kəs kimi məqsədlərin var. Bu baxımdan öz şəxsi məqsədlərin haqqında düşün. Lakin bunların içərisində maliyyə məqsədlərini unutma. Şəxsi məqsədinə daha yaxşı oxumaq, ali məktəbə daxil olmaq, maliyyə məqsədlərinə isə dəftər, kitab, qələm və s. almaq üçün pul yığmaq aid ola bilər.

Sizcə, maliyyənin həyatımızda hansı rolu vardır?

Aşağıda verilmiş cədvəldən istifadə etməklə məqsədlərinizi sadalayın və onları sizin üçün əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə düzün.

<i>Şəxsi məqsədlər</i>	<i>Maliyyə məqsədləri</i>

Tarixdən bellidir ki, ibtidai dövrlərdə pul olmamışdır: insanlar barter (əvəzlənmə, dəyişmə) üsulundan istifadə etmişlər. Heyvandarlıqla məşğul olan maldar əti, yunu, südü taxıl, tərəvəz və s. kimi lazım olan tələbatlarına dəyişirdi. Bu dolaşq və çətin prosesdən çıxış yolu tapmaq istəyən insanlar pulu kəşf etdilər. Beləliklə, hər kəsin yaşamaq üçün pula ehtiyacı oldu.

Bəzi insanlar daha çox pul qazanır, bəziləri isə daha az. Bəzi insanlar gəlirlərinin bir qisminə qənaət edir, bəziləri isə bədxərc olur, hətta borc pul da alırlar. Bəs siz necə, maliyyə xərclərinizi düzgün hesablaya bilərsinizmi?

Cədvəli doldurun və öz maliyyə xərclərinizi müəyyən edin.

<i>Tarix</i>	<i>Gəlirin mənbəyi və miqdarı</i>	<i>Mən nə aldım?</i>	<i>Neçəyə idi?</i>	<i>Bu, istək, yoxsa ehtiyac idi?</i>
Cəm				

Siz gündəlik həyatınızda belə hesablamalar etməklə böyük qənaətlər etmiş olarsınız. Beləliklə, maliyyə çətinliklərinin öhdəsindən gəlmə yolunu hələ məktəbli ikən kəşf edin.

Maliyyə nə deməkdir?

Maliyyə sisteminin həyata keçirilməsi deyərkən nə başa düşürsünüz?

Maliyyə iqtisadiyyatın bir qolu sayılır. Maliyyə pul yığımı, pulun borc verilməsi, pulun xərclənməsi, büdcənin hazırlanması və s. prosesləri əhatə edir. Bu proses, əsasən, şəxslərin banka əmanət yerləşdirməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bank pulu digər fiziki və hüquqi şəxslərə istehlak və ya investisiya* məqsədilə kredit (borc) olaraq verir və onlardan faiz tələb edir. Bank sektoru kredit təmin etməklə çıxış edir. Maliyyə müxtəlif növ qiymətli kağızların birjalarda** alınıb satılmasına imkan yaradır. Mərkəzi bank isə pul kütləsinə nəzarət edir.

Dövlətin idarəçilik, müdafiə və s. kimi çoxsaylı funksiyaları vardır. Cəmiyyətin inkişafı və idarəetmənin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar dövlət gəlirləri, xərcləri, maliyyə münasibətləri meydana gəlməyə başladı. Azərbaycan Respublikası öz xərclərini və maliyyə münasibətlərini tənzimləmək üçün bu işi Maliyyə Nazirliyi vasitəsilə həyata keçirir.

Maliyyə Nazirliyi haqqında məlumat toplayaraq təqdimat hazırlayın.

Maliyyə müxtəlif pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətləri əhatə edir. Bu pul vəsaitləri fondları mərkəzləşdirilməmiş və mərkəzləşdirilmiş fondlara ayrılır.

Mərkəzləşdirilməmiş pul fondları müəssisələrin fondlarıdır. Onlara yığım fondu, istehlak və ehtiyat fondları daxildir. Yığım fondunun vəsaitləri kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə və s. xərclərə sərf edilir. İstehlak fondu zəruri və izafi məhsulun dəyəri hesabına formalaşır.

Ehtiyat fondu məhsulun dəyəri hesabına təşkil olunur. Lazım olan ehtiyaclar həmin fondun vəsaiti hesabına ödənilir.

Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondları dövlət səviyyəsində formalaşdırılır. Onlara müxtəlif hakimiyyət orqanlarının büdcələri və büdcədən kənar fondlar daxildir.

Maliyyə münasibətləri çox vaxt pul formasında ifadə olunur. Bu baxımdan gəlirin bölgü və yenidən bölgüsünün mürəkkəbliyi maliyyə ilə yanaşı, başqa iqtisadi kateqoriyaların da iştirakını zəruri edir. Məsələn, qiymət, əməkhaqqı, vergi, faiz və s.

Gördüyünüz kimi, həyatımızı maliyyəsiz təsəvvür etmək çətindir. Buna baxmayaraq, çalışın, lazımsız maliyyə xərclərinə yol verməyin.

1. Maliyyə anlayışı haqqında fikirlərinizi bildirin.
2. Pulun tarixi haqqında təqdimat hazırlayın.
3. Öz həftəlik maliyyə xərclərinizin siyahısını tutun və xərclərinizi hesablayın.
4. “Mən maliyyə naziri olsaydım” adlı esse yazın.

* *İnvestisiya* – gəlir və ya səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaiti, habelə maddi sərvətlərdən ibarətdir.

** *Birja* – əmtəələrin, xammalın, qiymətli kağızların satışı ilə məşğul olan topdan bazardır.

6. SİĞORTA

Həyat bəzən bizi gözləmədiyimiz təhlükələrlə üz-üzə qoyur. Bu təhlükələr bizim sağlamlığımıza, malımıza, mülkümüzlə elə ziyan vurur ki, bəzən dəyən zərərləri aradan qaldırmaq çox çətin olur. Dost-tanışdan yardım istəmək isə problemin həll olunması üçün çıxış yolu deyil. Bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün bizə hərtərəfli kömək lazımdır.

Şəkillərdə gördüyünüz bu kimi hadisələrdən daha az ziyanla çıxmaq üçün bizə ən yaxşı köməkçi vasitə nə ola bilər?

İnsanlar həmişə həyatlarını təhlükəsiz keçirmək, gözlənilməz hadisələrin ziyanını mümkün qədər azaltmaq istəyi ilə yaşamışlar. Bundan çıxış yolları tapmaq üçün isə sığorta anlayışı həyatımıza daxil oldu.

Sizcə, həyatın bu cür gözlənilməz sürprizlərini az zərərlə ötürdürmək üçün nə etmək olar? Bizim hansı çıxış yollarımız vardır? Belə bir öhdəliyi üzərinə götürən qurumun fəaliyyəti haqqında nələri bilirsiniz?

Maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan sığorta dəyən ziyanın aradan qaldırılması üçün məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesidir.

Hələ XIV əsrin əvvəllərində Almanıyanın Brugge şəhərində əmlakın sığorta edilməsi üçün “Sığorta palatası” yaradılmışdı. İlk sığorta şirkəti isə 1424-cü ildə Genuya şəhərində təşkil edilmişdi.

Sığorta cəmiyyətin ictimai-iqtisadi həyatının bütün tərəflərini əhatə etməklə əhalinin maddi rifahının və sahibkarlıq riskinin zamanətçisi kimi çıxış edir. Həmçinin gözlənilməz və fəvqəladə hadisələr əmlak mənafeələrinin qorunmasına, dövlətin maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsinə təsir göstərir. O nəinki sığorta hadisələri zamanı büdcəni dəyən zərərlərin ödənilməsindən azad edir, hətta uzunmüddətli investisiyaların mənbəyinə çevrilir.

Şəklə əsasən fikirlərinizi bildirin.

Sığorta münasibətləri icbari və könüllü formada həyata keçirilir. İcbari (yəni məcburi) sığorta dövlət tərəfindən qanunvericilik əsasında həyata keçirilməklə, cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi üçündür. Sığortanın icbari forması sığortaçını müdafiə edir. Ona görə də sosial sığorta, hərbi xidmətçilərin sığortası və digər bir neçə sığorta forması bizim ölkədə icbari sığortadır. Hər bir ölkədə icbari sığorta obyektləri müxtəlifdir. İcbari sığortada obyektlərin siyahısı, sığorta ödənişlərinin aparılması dövrü, sığorta edənlə sığorta olunanın əsas hüquq və vəzifələri və s. nəzərdə tutulur. İcbari sığorta, bir qayda olaraq, dövlət sığorta orqanlarına tapşırılır. Bunun üçün sığorta orqanları hər il bütün ölkə üzrə sığortalanmış obyektlərin qeydiyyatını aparır, sığorta ödənişlərinin hesablanmasını və müəyyən olunmuş müddətə yığılmasını həyata keçirir.

İcbari sığortadan fərqli olaraq, sığortanın könüllü formasında sığortaçılarla sığorta olunanlar arasında müqavilə könüllü olaraq bağlanılır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, könüllü sığortanın hər bir növü üzrə qaydalar müəyyənləşdirilir. Bir qayda olaraq, könüllü sığorta müqaviləsi əvvəlcədən müəyyən edilmiş sığorta müddəti üçün bağlanılır. Könüllü sığorta könüllü əsaslarla fəaliyyət göstərir. Qanun könüllü sığortaya aid olan bütün obyektləri müəyyənləşdirir. Konkret şərait sığorta qaydaları vasitəsilə tənzimlənir.

Sığorta şərtlərinə uyğun olaraq, sığorta müqaviləsinin bağlanması üçün bəzi məhdudiyyətlər mövcuddur. Belə ki, könüllü sığorta həmişə sığorta müddəti ilə məhdudlaşdırılır. Müqavilədə müddətin başlama və sona çatma vaxtı xüsusi olaraq müəyyənləşdirilir. Könüllü sığortada fasiləsizlik yalnız müddət bitmə-

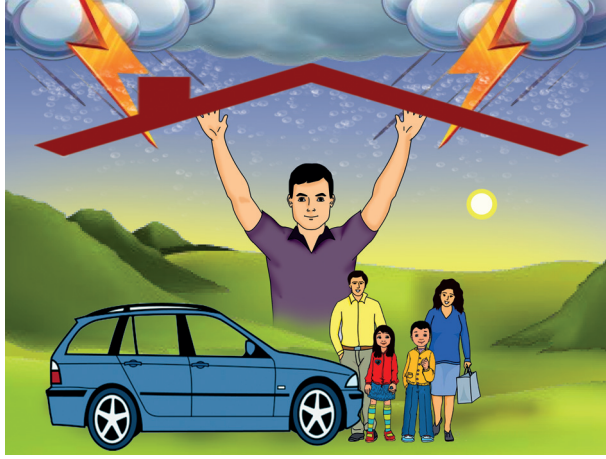
mişdən qabaq təkrar müqavilənin bağlanması yolu ilə müəyyən edilir.

“Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən sığorta iki əsas sahədən: *həyat və qeyri-həyat sığortası* sahələrindən ibarətdir. Sığortaçılar bu sahələrdən biri və ya hər ikisi üzrə fəaliyyət göstərə bilirlər.

Həyat sığortası – sığortalanan şəxsin sağlamlığının,

iş qabiliyyətinin qocalığa, yaxud əlilliyə görə tamamilə və ya qismən itirilməsi halları üçün aparılan sığortadır. Həyat sığortası üzrə müqavilə müddəti bitdikdə və ya *sığorta hadisəsi* baş verdikdə sığorta məbləği sığorta müqaviləsində müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə sığortaçıya və ya onun varisinə ödənilir. Həyat sığortası müqavilələri uzun müddətə bağlanılır. *Qeyri-həyat sığortası* sığorta hadisəsi baş verdiyi zaman sığortaçıya vurulan zərər ödənilməklə onun məsuliyyəti, əmlakı və əmlak mənafeələri ilə bağlı risklərin sığortasıdır.

Milli Məclisin 25 iyun 1999-cu il qərarı ilə respublikamızda ilk dəfə “Sığorta haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunla ölkəmizdə sığorta işi hüquqi bazaya malik olmuş, milli sığorta bazarının yaranmasına şərait yaradılmışdır.

1. Könüllü və icbari sığortanın oxşar və fərqli cəhətlərini izah edin.
2. Sizcə, qəbul edilmiş “Sığorta haqqında” qanunun əhəmiyyəti nədir?
3. Hansı sığorta şirkətini tanıyırsınız? Tanıdığınız sığorta şirkəti haqqında təqdimat hazırlayın.
4. Sığortalar haqqında məlumat yazmaqla cədvəli tamamlayın.

<i>Tibbi sığorta</i>	
<i>Həyat sığortası</i>	
<i>Əmlakın yanğından və riskdən sığortası</i>	
<i>Bədbəxt hadisələrdən sığorta</i>	

5. Genuya şəhərində yaradılmış ilk sığorta şirkəti haqqında məlumat toplayın.

7. VERGİ

İlk vergi sisteminin Qədim Misirdə mövcud olduğu güman edilir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, firon əhalidən ildə iki dəfə vergi yığdırmırdı. Sonralar Əhəmənilər imperiyası dövründə, e.ə. 500-cü ildə I Dara tərəfindən sabit vergi sistemi həyata keçirilmişdir.

Sizcə, vergilərin yığılması nə üçün vacibdir?

Tarix dərslərindən öyrəndiyiniz hər hansı bir dövlətin vergi sistemi haqqında məlumat verin.

Hər bir dövlət öz əhalisinin yaxşı yaşamasını təmin etməlidir. Dövlətin gəlir və xərcləri dövlət büdcəsini təşkil edir. Dövlət büdcənin doldurulmasında maraqlıdır. Büdcə gəlirinin bir hissəsini də vergilər təşkil edir və ölkənin maliyyə xərclərinin təminatı üçün istifadə olunur. Vergini dövlətin güc mənbəyi hesab etmək olar. Vergi sistemi müəyyən edilmiş qaydalara əsasən vergi növlərinə görə müxtəlif faiz dərəcələrindən ibarətdir. Vergilər iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsinə və ölkənin inkişafına kömək edir. Vergi qanunvericiliyinə və dövlət qiymət intizamına riayət olunması üçün 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi fəaliyyət göstərməyə başladı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi ləğv edilmişdir. Onun bazasında ölkədə dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların vaxtında və tam yığılmasını təmin edən, bu sahədə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı – Vergilər Nazirliyi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı vergilər müəyyən edilir və ödənilir:

- Dövlət vergiləri;
- Muxtar Respublika vergiləri;
- Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri).

Dövlət vergiləri dedikdə Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur.

Orta əsrlərdə vergi toplama mərasimi

Muxtar Respublika vergiləri dedikdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilən və Naxçıvan Muxtar Respublikasında ödənilən vergilər nəzərdə tutulur.

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) dedikdə Vergi Məcəlləsində və müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən xüsusi vergi rejimi tətbiq edilə bilər. Xüsusi vergi rejimi dedikdə müəyyən dövr ərzində vergilərin hesablanması və ödənilməsinin xüsusi qaydası nəzərdə tutulur.

Vergilərin ödənilməsi Azərbaycan vətəndaşlarının konstitusiya öhdəliyidir. Azərbaycan Respublikasında vergilər pul vahidimiz olan manatla hesablanır və ödənilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 73-cü maddəsinə əsasən, qanunla müəyyən olunmuş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur. Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunla göstərilmiş həcmdən əlavə vergiləri və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Dövlət vergilərinə aşağıdakılar aiddir:

- *Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;*
- *Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;*
- *Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;*
- *Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi və s.*

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən vergilərin ödənilməsinin vacib olmasını əsaslandırın.
2. “Vergi dövlətin gəlir mənbəyidir” adlı təqdimat hazırlayın.
3. Vergidən yayınma hallarının mənfi tərəflərini izah edin.
4. *Vergi iqtisadiyyatın tərkib hissəsidir* fikrini əsaslandırın.
5. Vergilər Nazirliyinin gördüyü işlər barədə araşdırma aparın.

III. MƏNİM MƏNƏVİ DÜNYAM

1. MÜNASİBƏTİ NECƏ QURURUQ

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Bunların içərisində sual-cavab və mülahizələr xüsusi yer tutur.

Bəs insanlar nəyin nəminə ünsiyyət yaradırlar?

İnsanlararası münasibətlərdə ümumi cəhətlər hansılardır?

Ünsiyyət insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin olmasını nəzərdə tutur. İnsanlararası münasibətlər ünsiyyət prosesində yaranmaqla yanaşı, məhz bu prosesdə də formalaşır.

Psixoloqlar qarşılıqlı münasibətləri *formal və qeyri-formal* olmaqla 2 yerə bölürlər.

Formal ünsiyyət müəyyən rəsmi qaydalarla məhdudlaşır. “Müəllim – müəllim”, “direktor – müəllim”, “baş həkim – tibb bacısı”, “şöbə müdiri – elmi işçi” və s. arasındakı münasibətlər formal xarakter daşıyır. Qeyri-formal münasibətlər rəsmi qaydalarla məhdudlaşmır. Bu cür münasibətlər dostlar, yoldaşlar, qohumlar, valideynlər və s. arasındakı münasibətlərdir. Lakin bununla belə, istənilən müəssisədə formal münasibətlər qeyri-formal münasibətlərə keçə bilər. Çox vaxt bu cür münasibətlər *simpatiya** üzərində qurulur.

Sinifdə ən çox kimlərlə ünsiyyət qurursunuz? Buna səbəb nədir?

Ünsiyyət qurduğunuz şəxslərlə ümumi cəhətlərinizi nədə görürsünüz?

İnsanların tələbatları, fəaliyyət növləri, maraqları, istəkləri, sosial yönümləri, potensial imkanları, dünyaya baxışları, əqidələri, əməksevərliyi, ünsiyyət mədəniyyəti və s. onları bir-birinə yaxınlaşdırır.

* *Simpatiya* – bir adama və ya bir şeyə qarşı rəğbət, meyil və cazibədir.

Psixoloqlar hesab edirlər ki, bəzən temperament tipləri və xarakterləri müxtəlif olan uşaqlar daha yaxşı münasibət qura bilirlər.

Psixoloqların fikrincə, 4 temperament tipi var: sanqvinik, xolerik, fleqmatik və melanxolik. Bu temperament tiplərini qrup daxilində araşdıraraq yoldaşlarınızın temperament tipini müəyyənləşdirin və aşağıdakı sualı cavablandırın:

– Hansı temperament tiplərinə aid olan uşaqlar bir-biri ilə daha yaxşı ünsiyyət qururlar? Fikirlərinizi qruplarda müzakirə edib əsaslandırın.

Sanqvinik

Bu tipə aid insanlar zirək və diribaş olurlar. Tələskəndirlər. Oturaq işi sevmədiklərindən daim hərəkətdədirlər. Ətrafda baş verənlər onların diqqətindən kənarda qalmır. Hər şeyə maraq göstərirlər və onların maraq obyektləri tez-tez dəyişir. Böyük həvəslə başladıkları işi asanlıqla yarımçıq qoya bilirlər. İstənilən şəraitə, vəziyyətə tez uyğunlaşa bilirlər. Son dərəcə emosionaldırlar. Onlar tez sevinib, tez də kədərlənirlər. Bu tip insanlar təsir altına tez düşürlər.

Xolerik

Bu tipə aid insanlar son dərəcə coşqun və kəmhövsələdirlər. İstənilən məsələyə dərhal reaksiya verirlər. Bu xasiyyətlərinə görə ətrafdakılarla yola getmir, tez-tez münaqişəyə girirlər. Adətən, səbirsiz, tündməcaz insanlardır. İnadkardırlar. Sanqvinikdən fərqli olaraq, maraqları sabit və davamlıdır, başladıkları işi sona çatdırırlar. İstənilən problemlə üzləşdikdə özlərini itirmir, asanlıqla vəziyyətdən çıxış yolu tapırlar. Bu tipə aid olan insanlar sadıqdırlar, yaxınlarına son dərəcə bağlı olduqlarına görə onlar üçün mühiti dəyişmək çox çətinidir. Düşükləri yeni mühitə uzun müddət alışa bilmirlər.

Fleqmatik

Bu tip insanlar qaradinməz, sakit, təmkinli olurlar. Çox çətinliklə söhbətə qoşulurlar. Heç bir tip fleqmatik qədər təmkinli deyildir. Onları həyəcanlandırmaq və yaxud hirsəndirmək elə də asan məsələ deyil. Bu tip istənilən halda hadisələrə hamıdan gec reaksiya verir. Bu xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, psixoloqların fikrincə, fleqmatik tip insanlar mehriban və istiqanlıdırlar. Sadəcə, onları yaxından tanımaq üçün vaxt lazımdır. Vaxt keçdikcə alışdığı insanlara qarşı diqqətli və mehriban olurlar. Həmişə rəfiqələrini, dostlarını arayan bu qəbildən olan insanlar vaxtilə incik düşdüüyü insanlara qarşı sayğısız yanaşırlar.

Melanxolik

Bu tip insanlar sakit, ancaq həssasdırlar. Onlar heç nəyə biganə qalmırlar. Elə bu səbəbdən onlara münasibətdə ən kiçik diqqətsizlikdən belə tez inciyirlər. Kiçik bir qanqaraldıcı hadisəni uzun müddət unuda bilmirlər. Dönə-dönə bu hadisəni xatırlayı, kədərlənir, öz ələmlərində ölçüb-biçirlər. Heç bir tip onlar qədər "yüz ölç, bir biç" məsələsinə riayət etmir. Özlərindən çox narazı olduqlarından heç bir bacarıqlarını dəyərləndirmir və şəxsi keyfiyyətlərinə tənqidi yanaşırlar. Elə bu səbəbdən də bacardıqları işin belə öhdəsindən gələ bilmirlər. Bədbin fikirlər onları tez ruhdan salır. Bir qayda olaraq, başladığı iş yarımçıq qalır.

Siz ömrünüzün ən gözəl çağını – yeniyetməlik dövrünü yaşayırsınız. Bu dövrdə həyatın ən önəmli məqamlarından birini ünsiyyət prosesi təşkil edir. Buna görə də yeniyetmələr daha fəal ünsiyyətə can atır, müəyyən məlumatları ötürür və qəbul edirlər.

Lakin onu da unutmaq olmaz ki, bu yaş dövründə sizin maraqlarınız hələ tam formalaşmayıb və ona görə də müxtəlif insanlarla münasibətlərinizdə daha ehtiyatlı davranaraq təsir altına düşməməlisiniz.

Unutmayın ki, böyüklərlə münasibətdə təmkinli olub, onlarla əməkdaşlığa hazır olduğunuz kimi, öz yaşdqlarınızla münasibətlərdə də xoşagəlməz davranışlara yol verməməlisiniz.

Özünüz özünüzlə dost olmaq istəyirsinizsə, vaxtaşırı öz hərəkətlərinizi təhlil edin.

Ünsiyyət mədəniyyətinin özü də insanlar arasındakı münasibətlərdə başlıca rol oynayır. Xeyirxahlıq, dinləmə mədəniyyəti, təmkinlilik, mehribanlıq, hörmətçilik, nəzakətçilik, empatiya* bacarığı ünsiyyət mədəniyyətinin əsasını təşkil edir.

İnsanlararası münasibətlər, əsasən, bir-birini tamamlayır, bəzi hallarda isə konfliktlərə, münaqişələrə səbəb olur.

Münaqişələrin yaranma səbəblərini və bu zaman əməl etməli olduğunuz davranış qaydalarını yadınıza salın.

Yalnız məktəb direktoru, sinif rəhbəri, valideynlərinizlə deyil, sinif yoldaşlarınız, yaxın qohumlarınız, yaşıdlarınızla da münasibətdə ünsiyyət mədəniyyəti gözlənilməlidir.

1. İnsanlar arasında yaranan münaqişələrin idarə olunması üçün göstərilən yollardan biri də mübahisənin genişlənməsinə yol verməməkdir. Mübahisələr hansı səbəblərdən yarana bilər və bu mübahisələrin yaranmaması üçün nələrə diqqət edilməlidir?
2. Zaur və Həsən mübahisə edirdi. Onların mübahisəsi davaya çevrildi. Həsənin atası hadisə yerinə gəlib Zauru tutub saxlamağa çalışdı. Sizcə, o, düzgün hərəkət etdimi? Fikrinizi açıqlayın.

* *Empatiya* – özünü başqa insanın və ya canlının yerində hissetmə bacarığı, başqasının dərdinə şərikolma hissi.

2. İNSANLARARASI MÜNASİBƏTLƏR

Belə hesab olunur ki, insanlar dünyaya gələndə onların beyini ağ kağıza bənzəyir. Ancaq vaxt keçdikcə, hətta eyni valideynlərin övladları belə müxtəlif xasiyyətli olur, insanlara münasibətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Hətta onların bir qismi dahi, bir qismi isə cani olur.

Sizcə, buna səbəb nədir?

İnsanlararası münasibətlərdə ümumi cəhətlər nə üçün əhəmiyyətlidir?

Bildiyiniz kimi, insanlar xarakterlərinə görə bir-birilərindən fərqlənirlər. “Yaxşı adam” və ya “pis adam” adlandırdığımız insanlar xarakterlərinə görə də fərqlənirlər.

İnsanların uyğun xarakterləri onlar arasında dostluq, yoldaşlıq, sevgi, rəğbət kimi hislərin yaranmasına səbəb olur.

İnsanların xarakterləri fərqləndiyi kimi onların digər insanlara qarşı münasibətləri də fərqlidir.

Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq onları qruplaşdırmaq mümkün olmuşdur.

Kollektivə və digər insanlarla münasibətə görə

məsuliyyətli, qayğıkeş, laqeyd, təvazökar

Əməyə münasibətə görə

əməksevər, zəhmətkeş, tənbel, zirək

Özünə münasibətə görə

ləyaqətli, lovğa, şöhrətpərəst, eqoist, özünə hörmət edən

Əşyalara münasibətə görə

səliqəli, pinti

Bu əlamətlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Xarakterik əlamətlər, nəinki uşaq yaşlarında, bütün ömür boyu inkişaf edir.

Kiçik yaşlarınızdan bu günə qədər xarakterinizdə və insanlara qarşı münasibətinizdə baş verən dəyişiklikləri müzakirə edin.

İnsanların bir-birinə münasibətlərinin formalaşmasında ailənin, bağçanın, məktəbin, ümumiyyətlə, cəmiyyətin rolu danılmazdır.

İnsanların hisləri müxtəlif və rəngarəngdir.

Ali hislər insanın yüksək inkişafının məhsuludur. Bu hislər məzmunca ən zəngin hislərdir. Bura əxlaqi, zehni və estetik hislər daxildir.

İnsanlararası münasibətlərdə hər kəs öz məsuliyyətini hiss etməlidir. “Məsuliyyət” dedikdə öz qərarlarına, hərəkətlərinə və əməllərinə görə cavabdehlik başa düşülür. Əgər dostlar, yoldaşlar arasında soyuq münasibət yaranarsa, onu həll etməyə çalışın.

Problemli məsələnin həllinə doğru 6 addım:

Ehtiyac və tələbatları müəyyən edin.

Siz nə istəyirsiniz? Nəyə həqiqətən ehtiyacınız var?

Problemi müəyyən edin.

Problem nədən ibarətdir?

Problemin müxtəlif həlli yollarının müəyyən edilməsinə dair düşünün.

Problemi hansı yolla həll etmək olar?

Qərarı qiymətləndirin.

Nəyə nail olacağam?

Qərarın ən yaxşı həlli yolunu tapın.

Problem həll olundu. Qərar səni razı saldı mı?

Qərarın nə ilə nəticələndiyini yoxlayın.

Deyə bilərik ki, problem həll olunub?

Ətrafınızdakı insanlarla daim mədəni ünsiyyətə çalışın. Çünki mədəni ünsiyyət zamanı insanlar bir-birindən incimir və bu cür ünsiyyət qarşı tərəfə olan səmimi münasibəti bürüzə verir.

1. Sınıf yoldaşlarınızı xasiyyətlərinə görə qruplaşdırın və cütlüklər yaradın.
2. Dost seçərkən hansı ümumi cəhətlərin olmasına önəm verirsiniz?

Ümumi cəhət	Nə üçün əhəmiyyətlidir?

3. VƏZİFƏLƏRİMİZ VƏ MƏSULİYYƏTİMİZ

Hər gün səhər tezdən məktəbə tələsirsiniz. Ev tapşırıqlarını hazırlamayanda, demək olar ki, bütün dərs müddəti ərzində narahat olursunuz. Təbii ki, bu çox vaxt sizin məsuliyyətinizdən irəli gəlir. Bir şagird kimi dərslərinizi yaxşı oxumaqla yanaşı, sizin bir çox vəzifələriniz və məsuliyyətləriniz də vardır.

Sizcə, vəzifə və məsuliyyətin insanın həyatında hansı mühüm rolu var?

Müşahidə aparsanız, görərsiniz ki, insan bədəninin hər bir üzvü özünə-məxsus bir işi yerinə yetirir, eyni zamanda başqa üzvlərin fəaliyyətindən də bəhrələnir. Yəni bir üzv digər üzvün fəaliyyətinə kömək edir. Əgər insan orqanizmində hər bir üzv yalnız özü üçün çalışsa, qanunauyğunluq pozular. Cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin fəaliyyəti cəmiyyətin birləşmiş fəaliyyətinə kömək edir. Bu zaman hər bir kəs öz vəzifə və məsuliyyətini dərk edir. Yəni insan öz vəzifəsini cəmiyyətin mənfəəti ilə yanaşı istəməli və öz işi və fəaliyyətlərindən cəmiyyətin faydalanmasını nəzərə almalıdır. İnsan zəhmətindən bəhrələnsin ki, hamıya faydalı olsun, özü də bu cəmiyyətdən fayda əldə edə bilsin. O, həmçinin hamının hüququnu müdafiə etməlidir ki, öz hüquqlarını da müdafiə edə bilsin.

Vəzifə insanın zəruri olan haqlı davranışdır. İnsanın davranış normaları cəmiyyətin və başqa insanların maraqlarına uyğun olmalıdır. Cəmiyyət, əsasən, insanlar arasında yaranan davranış qaydaları ilə idarə olunur. Davranış qaydalarının bir qismi dövlət tərəfindən müəyyən olunur və qanunlarda öz əksini tapır. Onların pozulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Davranış qaydalarının bir qismi isə əxlaq normalarına əsaslanır.

Yol hərəkəti qaydalarına uyğun davranışlara aid nümunələr göstərməklə cəmiyyətdə bu qaydaların zəruri olmasını əsaslandırın.

Dövlət tərəfindən müəyyən olunan qaydalar, əsasən, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən icra edilir.

Vətəndaşların konstitusiya ilə müəyyən edilmiş vəzifələri vardır. Hər bir şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət etməli, qanunla müəyyən edilmiş vəzifələri yerinə yetirməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən hansı vəzifələrimiz var?

Hüquqsuz vəzifə, vəzifəsiz hüquq yoxdur. Hüquq və vəzifələr bir-birindən ayrılmazdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən vətəndaşların vəzifələri müəyyən edilmişdir. Dövlət və cəmiyyət qarşısında hər bir şəxs hüquq və azadlıqlarından irəli gələn vəzifələr daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətənin müdafiəsi vətəndaşın vəzifələrindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Vətənin müdafiəsi vəzifəsi məcburi hərbi xidməti və ya onu əvəz edən alternativ xidmətlə əvəz olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76-cı maddəsi vətəndaşın vəzifələri sırasına Vətənin müdafiəsini aid edir:

- 1. Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Qanunla müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşlar hərbi xidmət keçirlər.*
- 2. Vətəndaşların əqidəsi həqiqi hərbi xidmət keçməyə ziddirsə, qanunla müəyyən edilmiş hallarda həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz olunmasına yol verilir.*

Sağlam yaşamaq üçün ətraf mühitin qorunması bəşəriyyətin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Təbiəti qorumaq, onu mühafizə etmək, sağlam nəsil böyütmək üçün ətraf mühiti qorumaq borclarımızdan biridir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 78-ci maddəsində göstərilir ki, ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur.

Digər bir borc isə vergilərlə bağlıdır. Bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 73-cü maddəsində öz əksini tapmışdır.

Qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur.

Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Əxlaq normalarına aid olan davranış qaydaları isə illər boyu cəmiyyət inkişaf etdikcə yaşayış mühitindən və həmçinin dindən asılı olaraq formalaşmışdır.

İnsan daim öz fikirlərinə nəzarət etməli, cəmiyyətə, ətraf mühit üçün faydalı olmalıdır. Bu faydalılığın nəticəsində normal cəmiyyət yaranır ki, bu da insanın ətrafındakılara qarşı olan vəzifələrinin əhəmiyyətini artırır. Həmçinin insan öz sağlamlığına daim fikir verməli, digər insanlara kömək etməlidir.

İnsanın özü qarşısındakı vəzifələrindən başqa, ailəsi, qohumları və digər insanlar qarşısında olan mühüm mənəvi vəzifələri də vardır. Bunlardan ən başlıcası ata və ana, həmçinin ailə qarşısında duran vəzifələrdir. Ata və ana övladı dünyaya gətirən, onu böyüdüb boya-başa yetirən və tərbiyə verən şəxslərdir. Biz bütün həyatımız və uğurlarımız üçün valideynlərimizə borc-luyuq. Ata və anaya qarşı olan fədakarlıq və sevgi hisləri bütün insanlara qarşı olmalıdır.

İnsanın ailəsi qarşısında duran vəzifələri ilə yanaşı, onun mənafeyini daim düşünən dövləti qarşısında da vəzifələri vardır. İnsan ailəsini sevdiyi kimi, millətinə də xidmət etməli, millətini sevməli və onun mənafeyini qorumaqdadır. Millətin, ölkənin tərəqqisi, inkişafı üçün daim çalışmalıdır.

1. Vəzifələrimizə aid nümunələr göstərməklə təqdimat hazırlayın.
2. İnsan mənəviyyatının formalaşmasında vəzifə və məsuliyyətin əhəmiyyətini qiymətləndirin.
3. İnsanın mənəviyyatına təsir edən amillərdən biri olan məsuliyyətin əhəmiyyətini faktlara əsasən əsaslandırın.
4. “Vəzifə və məsuliyyətimiz mənəviyyatımızı formalaşdırır” başlığı altında esse yazın.

4. MƏNİM MƏNƏVİ BÖRCÜM

Sultan Hüseyn Bayqara Şah İsmayıl Xətaiyə bir məktub yazır və onu əyləncə məclisi təşkil etməyə çağırır. Şah İsmayıl bu təklifdən imtina edir və deyir: “Mənim buna vaxtım yoxdur. Çünki Vətən torpağı dardadır. Gərək rahatlanmadan məmləkətimin ətrafında at cövlan etdirəm”.

Şah İsmayıl Xətəinin bu sözləri sizdə hansı hislər oyadır?

Vətən müqəddəs və əbədidir. Vətənin müqəddəsliyi hər birimizin qəlbinə, ruhuna ana laylası, ana zümzüməsi ilə daxil olur.

Ana vətənimiz Azərbaycan Cavanşir, Babək, Koroğlu, Qafur Məmmədov, Çingiz Mustafayev, Mübariz İbrahimov kimi igidlər yurduudur. Azərbaycanın bu qəhrəman övladları vətənin azadlığı naminə mübarizə aparmış, canlarını Vətən yolunda qurban vermişlər.

Öz xalqı, milləti üçün canından, qanından keçən, şərəfli həyat yolu ilə başqalarına nümunə olan yüzlərlə vətən övladları vardır ki, onlar öz mənəvi borclarını vətən və dövlət qarşısında ləyaqətlə yerinə yetirmişlər.

Öz xalqı və vətəni naminə mübarizə aparan qəhrəmanların və şəxslərin təmsalında mənəvi tərbiyə anlayışı haqqında fikir yürüdün.

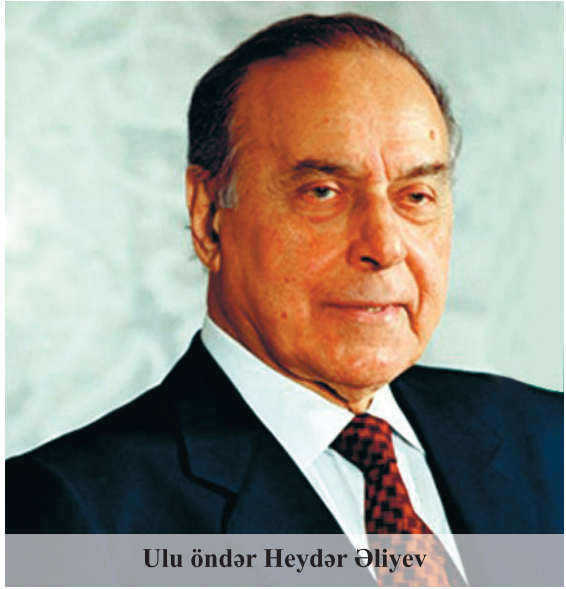
İnsanın şəxsiyyət kimi inkişafına, formalaşmasına, müəyyən baxışlarının yaranmasına təsir edən əsas amil tərbiyədir. İnsanın dəyişməz inkişafını təmin edən, həyati dəyərləndirməni formalaşdırən isə mənəvi tərbiyədir. Mənəvi tərbiyə insanlara, onun düşüncə və əməllərinə müsbət təsir göstərir və müsbət keyfiyyətlər yaradır.

Sizcə, həmin keyfiyyətlər hansılardır? Müəyyənləşdirin.

Mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi əsas vəzifələrimizdən biridir. Hər bir insanın mənəvi aləmi vardır. Vətənə, xalqa sevgi və s. mənəvi hislər insanın mənəvi borcunun formalaşmasına gətirib çıxarır. Mənəvi borc bir şəxsin deyil, xalqın, hətta dövlətin üzərinə düşən vəzifə olmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dövləti öz daxili və xarici siyasətini yeni tarixi şəraitə, müasir tələblərə uyğun olaraq, xalqımızın tarixi və mədəni ənənələrinə, dilimizə, dini və milli-mənəvi dəyərlərimizə istinad

Ulu öndər Heydər Əliyev

edərək həyata keçirir. Müstəqilliyimizin əldə olunmasından sonra həyata keçirilən mədəniyyət siyasəti milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün böyük zəmin yaradır.

Heydər Əliyev iqtisadiyyat və siyasətlə yanaşı, elmə, mədəniyyətə, maarifə və sənətə də qayğı göstərir, ziyalılarla daim dostluq edir, onların əməyini vaxtaşırı yüksək qiymətləndirirdi. Ulu öndər milli-mənəvi dəyər olan ana dilinə daha böyük önəm verirdi. Onun təşəbbüsü sayəsində “Müasir Azərbaycan dili” dərslisinin Dövlət mükafatına layiq görülməsi təkcə elmə yox, həm də ana dilinin inkişafına dövlət qayğısının təzahürü idi. 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-nin yeni Konstitusiyası qəbul edilərkən Əsas Qanuna Azərbaycan dilinin dövlət dili olduğunu bəyan edən xüsusi maddənin salınması həmin dövr üçün çox böyük cəsarət sayılırdı.

“Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!” – söyləyən Ulu öndər öz mənəvi borcunu yerinə yetirməklə Azərbaycan adını zirvələrə qaldırmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin fikrini şərh edin.

Konstitusiyamızda dövlət quruluşumuzun demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar respublika olduğu bəyan edilmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev həmişə xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, o cümlədən dininə böyük hörmət və ehtiramla yanaşmışdır. Ulu öndər sovet dövründə vəhşicəsinə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev

sökülərək ləğv edilmiş Bibiheybət məscidini bərpa etdirərək yenidən tikdirmişdir. Heydər Əliyev siyasətini layiqincə davam etdirən Prezident İlham Əliyev də vətən qarşısında mənəvi borcunu layiqincə həyata keçirir. Dinə hörmətlə yanaşan Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə dini bayramların da yüksək səviyyədə qeyd olunmasına şərait yaradır.

Mənəvi borcun bir hissəsi olan xeyriyyəçilik vətənə və xalqa olan sevginin nümunəsidir.

Tarixən xalq və vətən qarşısında mənəvi borcunu yerinə yetirən Azərbaycan oğullarından biri də Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmuşdur. Xeyriyyəçiliklə məşğul olan bu şəxs 1901-ci ildə 300 min manat dəyərində vəsait sərf edərək, Bakıda ilk qızlar məktəbini tikdirir. Bu bütün Zaqafqaziyada yeganə qızlar məktəbi idi. Onun maarifpərvər xidmətləri sayəsində ölkəmizdə qəzet və jurnallar çap edilmişdir. H.Z.Tağıyevin köməkliyi ilə 1905-ci ildə yaradılmış Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti – ilk xeyriyyə cəmiyyəti idi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

Daha hansı xeyriyyəçiləri tanıyırsınız? Onların gördüyü işləri nümunə gətirməklə mənəvi borcu izah edin.

Bu gün hər bir kəsin dövlət, vətən qarşısında öz vətənpərvərlik borcu var. Vətəni qorumaq, sevmək hər birimizin mənəvi borcudur. Bu gün hər biriniz oxumaqla, sabah Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaqla, müxtəlif sahələrdə çalışmaqla vətənə borcunuzu verəcəksiniz.

Vətənpərvərliyi hər bir insan öz əməlində, öz sahəsində göstərə bilər. Musiqiçi yalnız öz ifası ilə, bəstəkar öz bəstələri ilə, müəllim yetişdirdiyi şəxsiyyətlərlə, həkim şəfa verdiyi insanlarla qane olmamalı, vətənini, dövlətini, millətini sevməli, ona xələl gətirməməlidir. Dünyanın hansı ölkəsinə getsək, vətənimizi layiqincə təmsil etməyi bacarmalıyıq.

“Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq, bu dəyərləri qoruyuruq, saxlayırıq, ənənələri yaşadıırıq və bizim gücümüz də bundadır.”

İlham ƏLİYEV

1. Xarici ölkədə keçirilən hər hansı bir tədbirdə iştirak etsəniz, doğma diyarımızı necə tanıdardınız? Fikirlərinizi qrup daxilində müzakirə edərək çıxış hazırlayın və təqdim edin.
2. “Mənim mənəvi borcum” mövzusunda esse yazın.

5. DİNİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

“Hər xalqın öz adət-ənənəsi, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi, dini dəyərlərimizlə və adət-ənənələrimizlə fəxr edirik.”

Heydər ƏLİYEV

Sizcə, əxlaqın formalaşmasında dinin rolu nədən ibarətdir? Müzakirə edin.

Mədəniyyətlərinin formalaşması və inkişafında tarixən yaranmış milli-mənəvi dəyərlər mühüm rol oynamışdır. Hər bir xalqın formalaşmasına milli-mənəvi dəyərləri şərtləndirən dil, din və adət-ənənə kimi amillər həlledici təsir göstərir.

Əxlaqi dəyərlər insanların bir-birinə sevgisi, məhəbbəti, şəfqəti, mərhəməti, qarşılıqlı qayğı və yardım etmə hissidir. Əxlaqi dəyərlərin milli və ya coğrafi bölgüsü, sərhədi yoxdur. Dünyada elə bir xalq, millət yoxdur ki, onlarda valideynə ehtiram, böyüklərə hörmət, kiçiklərə, xəstə və kimsəsizlərə qayğı, dövlətə, yaxınlara sevgi hissi tərbiyə edilməsin. Bu cür əxlaqi dəyərlərin təbliği sağlam cəmiyyətin qurulması üçün vacibdir.

Əxlaqi mədəniyyətin əsasını insanların maraqları, tələbat və xarakterdən ibarət dəyərlər təşkil edir. Cəmiyyətin mədəniyyəti insanların irsi keyfiyyət və tərbiyəsindən, eləcə də cəmiyyətin maddi rifahından asılıdır.

Kiçik yaşlarımızdan böyüklərimizdən – ata-anamızdan, müəllimlərimizdən “dürüst ol”, “doğru hərəkət et”, “yalan danışma”, “insanlara hörmət et”, “başqalarının haqqını əlindən alma”, “darda olan insanlara kömək et”, “sinif yoldaşlarına qarşı diqqətli ol” və s. bu kimi əxlaqi dəyərlərimizə xidmət edən nəsihətlər eşidirik. Müsbət cəhətlərə malik olan insanlar əxlaqlı, namuslu, ləyaqətli insan kimi cəmiyyətdə öz layiqli yerini tutur.

Cəmiyyət qarşılıqlı hörmətə və ehtirama söykənərək inkişaf edir. Hər kəsin digərinə hörmətlə yanaşması, ətrafındakılara tolerant münasibət göstərməsi əxlaqi dəyərlər kimi qiymətləndirilir. İnsan azad olsa da, cəmiyyətdə özünüidarəetmə bacarığına malik olmalı, əxlaqlı davranmaqla ətrafındakılara hörmət etməlidir.

Gündəlik həyatınızda (evdə, küçədə və məktəbdə) əməl etməli olduğunuz davranış qaydalarına aid nümunələr göstərin.

İnsanların əxlaqlı davranışı iradəyə əsaslanır. İradəli insanlar daim əxlaq qaydalarına riayət etməklə başqalarına, əsas da gənclərə nümunə göstərirlər. Bəzən siz hər hansı pis vərdişlərinizi özünüzdən uzaqlaşdırmaqda çətinlik çəkirsiniz. Lakin əxlaqlı və tərbiyəli olmaq üçün böyük iradə sərf etməklə mənfi xüsusiyyətlərinizi aradan qaldıra bilərsiniz. Müsbət əxlaqi keyfiyyətləri: əməksevərlik, təvazökarlıq, nəzakət, xeyirxahlıq, səmimilik, vicdan, düzlük, cəsarət, mərdlik, öz səhvini etiraf etmək, başqasının halına yanmaq və s. kimi müsbət xüsusiyyətləri özünüzdə formalaşdırmağa çalışın. Mənfi əxlaqi keyfiyyətləri: xainlik, yalançılıq, yaltaqlıq, namərdlik, paxıllıq, vəfasızlıq, kobudluq, qorxaqlıq, cəsarətsizlik, ikiüzlülük, riyakarlıq, şöhrətpərəstlik və s. kimi pis vərdişlərdən uzaq olun.

Əxlaqi hislər şəxsiyyətin mənəvi tələbatları və maraqları ilə bağlıdır. Bu hislər insanların düzgün addım atmasına və düzgün hərəkət etməsinə kömək edir. Bəzən hər hansı bir hadisəni qiymətləndirmək məcburiyyətində oluruq. Bu zaman məhz əxlaqi hislərin köməyi ilə qərarlar veririk. Vicdanımız ədalətsiz qərar çıxarmamağımıza mane olur.

İctimai nəqliyyatda əxlaq qaydalarına zidd olan hansı hadisələrlə qarşılaşmışsınız? Bu vəziyyətdə siz necə hərəkət edərdiniz?

Əxlaq normaları böyük bir tarixi dövr ərzində formalaşır. İnsanların tələbat və həyati maraqlarını, eləcə də bir çox nəsillərin dini və dünyəvi təcrübəsini əxlaqi dəyərlər özündə əks etdirir. Əxlaqi dəyərlərin formalaşmasında bütün digər amillər kimi dinin də rolu danılmazdır. Din insanları daim əxlaqlı yaşamağa çağırır. Ona görə də dinə belə tərif verilir: “Din insanların səadətə çatmaq üçün inanaraq həyatlarına tətbiq etdikləri əxlaqi dəyərlərin cəmidir”.

Əxlaq anlayışının dində yeri çox böyükdür. Dinlərin təməli əxlaqdır. Həm çoxallahlı dinlərin, həm də səmavi dinlərin əsasını əxlaq təşkil edir.

Zərdüştdininin müqəddəs kitabı olan “Avesta”da tərbiyə insan üçün zəruri bilinən ən mühüm həyatı tələbat kimi nəzərdə tutulur. Həminin tərbiyəyə möhtac olduğu və cəmiyyətin hər bir üzvünə ədəb-ərkan, yaxşı adətlər, davranış və rəftar tərzi öyrədilməsi vacib bilinir. Zərdüştdin peyğəmbər deyirdi: “İnsan kamil-ləşməyə möhtacdır. O adamları sevirəm ki, canlarını boş xəyəllərə, mənasız, cəfəng ideyalara deyil, torpağa, vətənə fəda edirlər. Mərdliyi ilə ölümü öldürənləri, insan kimi yaşayıb insan kimi də ölənləri sevirəm. O adamları sevirəm ki, canına cəfa verir, özündən sonra bir iz qoymaq istəyir. Fədakar adamları sevirəm, indi qədir-qiyəmətləri bilinməsə də, sabaha tək onlar üzuağ çıxacaqlar. Gözü, könlü tox, mənəmlik buxovundan azad adamları sevirəm”.

Göründüyü kimi, “Avesta” öz çağırışları ilə insanları mənəvi kamilliyə, əxlaqi saflığa səsləyir. Zərdüştdin peyğəmbər ailə və birgəyaşayış qaydalarına da çox mühüm dəyər vermişdir. O bu barədə deyirdi: “Ey ərlik qızlar və ey yeznələr! Təmizkar dolanışıq uğrunda qeyrətlə çalışmaqda bir-birinizdən qabağa düşün! Bu həyat gücü ilə özünüzü xoş və şad edərsiniz”.

“Avesta”dan verilmiş nümunəni təhlil edin və nəticə çıxarın.

“Musa hökmləri” kitabında göstərilir ki, Allah qorxusu insanları bəd əməllərdən, cinayətkarlıqdan çəkindirir, vicdanlı işləməyə istiqamətləndirir. Digər dinlərdə olduğu kimi, xristianlıqda da “öldürmə!”, “oğurlama!”, “tərbiyəsizlik etmə!” ifadələri insanın mənəvi tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayır.

İslam dini elmin bir çox sahələrini – fəlsəfəni, siyasəti, hüququ, etikəni, məntiqi, psixo-

Məscid

Katolik kilsəsi

Sinaqoq

logiyanı, pedaqogikanı və s. birləşdirir. İslam dinində və onun müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərim və Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərində zəngin tərbiyə-edici amillər xüsusi yer tutur. Valideynə hörmət, əxlaq, vətən, məhəbbət, vicedan, təmkinli olmaq, mülayimlik, yaxşılıq, təvazökarlıq, qonaqpərvərlik, həya, elm, şərəf və s. barədə Məhəmməd peyğəmbər qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Qurani-Kərim bəşər övladına münasibətdə diqqətli olmağı və onun qayğısına qalmağı, günahı bağışlamağı əsas cəhət, müsbət keyfiyyət sayır: “Xoş bir söz və günahları bağışlamaq əziyyətlə (minnətlə) verilən sədəqədən yaxşıdır”.

Həzrəti Məhəmməd, hər şeydən əvvəl, beşikdən qəbrədək elm öyrənməyi tövsiyə edirdi. İnsanın formalaşmasında Məhəmməd peyğəmbər tərbiyəyə daha çox əhəmiyyət vermiş və xüsusilə qeyd etmişdir ki, “Heç bir ata öz övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz”. Peyğəmbərin həmin fikri bu gün də öz dəyərini saxlayır. Həzrəti Məhəmməd oğul və qızlarına la-

yiqli tərbiyə verməyi, öz övladlarının əxlaqının safəşdırılmasının qayğısına qalması ata-anaların borcu saymaqla yanaşı, eyni zamanda övladlardan tələb edirdi ki, valideynlərinə hörmət və ehtiram göstərsinlər, ehtiyac duyduqda kömək əllərini onlara uzatsınlar (“Ömrün uzanmasını və ruzisinin artmasını istəyən kəs valideyninə ehtiram etsin”, “Ata-ananıza ehtiram edin ki, övladlarınız da sizə hörmət qoysunlar”). Məhəmməd peyğəmbər gəncləri qocalara hörmət bəsləməyə, onların öyüd-nəsihətlərini eşitməyə çağırırdı. Həzrəti Məhəmməd mərhəmət və yaxşılıqdan söz açarkən məzlumlara əl tutmağın vacibliyini göstərir; qeyd edir ki, Allahın ən çox sevdiyi ev yetimə hörmət bəslənilən evdir.

Belə bir fikir də var ki, mərhəmət edənlərə Allah da mərhəmət edər. Bu o deməkdir ki, insan xeyirxahlıq edərsə, nə vaxtsa etdiyi yaxşılıq onun qarşısına çıxır. Həzrəti Məhəmməd insanlara bir iş görmək istəyəndə həmin işin nəticəsini əvvəlcədən düşünməyi məsləhət bilirdi (“Bir iş görmək istəsən, sonunu düşün, sonu xeyirdirsə, ondan yapış, şədirsə, fikrindən daşın”).

İslam dininin əxlaqi dəyərlərinə münasibətinizi bildirin.

Sağlam düşüncəli, sağlam əxlaqlı insanların yetişdirilməsi ailədən başlayır. Ailə kiçik bir dövlətdir. Hər bir dövlətin öz qayda-qanunu olduğu kimi, bir ailənin də öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması üçün əxlaqi dəyərlər əsasdır. Hər bir valideyn övladına mükəmməl tərbiyə verməklə, onu əxlaqlı insan kimi yetişdirməyə çalışır. Öz sevgisi, şəfqəti, mərhəməti və məhəbbəti ilə nümunə olmağa çalışır. Ehtiyacı olan, qaçqın və məcburi köçkün ailələrinə yardım, böyüklərə hörmət və ehtiram, kiçiklərə qayğının özü də əxlaqi dəyərlərin nümunəsidir.

Oxuduğunuz əsərlərdən nümunə gətirməklə insanlara edilən müxtəlif yardımların əxlaqi keyfiyyət olmasını əsaslandırın.

Din insan tərəkkürünün məhsuludur. Dini ideyaların təbliğ olunduğu bütün kitablarda əsas təməl əxlaqi dəyərlərdir. Əxlaqi dəyərlərin isə daha çox qorunduğu və saxlandığı məkan ailədir. Bu baxımdan birgəyaşayış qaydaları insanları əxlaqi cəhətdən saflaşdıran ən önəmli ünsürdür. Din vasitəsilə insanların vəhdət halında yaşamasını və kollektivçiliyi, birgəyaşayışın insan üçün əhəmiyyətini öyrənirik. Əxlaq qaydaları insanların uzunmüddətli həyat təcrübəsindən qaynaqlanan davranış kodeksləridir*. “Nəyi etmək olar, nəyi etmək olmaz?” suallarına verilən cavablar hər bir xalqın milli əxlaqi ideyalarından doğan və mentaliteti təsdiq edən amillərdir.

Böyüyən gənclik də istər din, istərsə də elmlə birgəyaşayışın faydalarını və əxlaqi dəyərlərin formalaşmasının mahiyyətini anlamalı və birgəyaşayış qaydalarına əməl etməlidir.

1. Xristianlıqda əxlaqi normalara münasibət bildirin.
2. İslam dinində əxlaqi normalara münasibət bildirin.
3. Ailəyə və yaxınlara hörmət, ehtiram və qayğıkeşliyin dini-əxlaqi dəyərlərə əsaslandığını izah edin.
4. *Dində qadına, anaya hörmət əxlaqın bir hissəsidir* fikrini faktlara əsasən şərh edin.

---

* *Kodeks* – qanunların sistemə salınmış toplusu, məcəllə; digər bir mənası isə əxlaq, əqidə, görüş, adət normaları məcmusu.

IV. TƏHLÜKƏSİZ VƏ SAĞLAM YAŞA

1. SAĞLAM HƏYAT – SAĞLAM AİLƏ

Sxemi necə tamamlamaq olar?

Reproduktiv sağlamlığın qorunması nə üçün sağlam həyat tərzinin əsas şərti hesab olunur?

Gənclərimizin təhsili, məşğulluğu, sağlamlığı daim dövlətin diqqət mərkəzindədir. Sağlamlığın şərtlərindən biri olan reproduktiv sağlamlıq yalnız tibbi anlayış olmayıb, eyni zamanda özündə sosial, mənəvi və psixoloji komponentləri birləşdirir. Reproduktiv sağlamlıq – insanın fiziki, mənəvi və sosial rifah halıdır. Gənclərin reproduktiv sağlamlığının qorunması dövlətin ən vacib, prioritet sahələrindəndir. Bu gün reproduktiv sağlamlıq global məsələlərdən biri hesab olunur. Xüsusi ilə gənclərin ailə qurarkən rastlaşdığı çətinliklər, maddi və mənəvi ehtiyaclar, onların sosial müdafiəsi böyük həssaslıq tələb edir.

Sağlam ailənin qurulması üçün vacib olan amillər hansılardır? Fikirlərinizi yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Hər birimiz tərbiyəni ailədə aldığımızdan gigiyenik tərbiyənin ilk təməli də məhz burada qoyulur. Bəzən gənc anaların buraxdıqları səhvlər müəyyən xoşagəlməz hallara səbəb olur. Uşaqların fiziki sağlamlığının bir qolu olan reproduktiv sağlamlığa laqeyd münasibət bir çox ağır xəstəliklərə və hətta sonsuzluğa səbəb olur.

Reproduktiv sağlamlığın qorunub-saxlanması aşağıda göstərilən şərtlər daxilində mümkündür.

Reproduksiya

Ailə planlaşdırılması

*Cinslər arasında
normal münasibət*

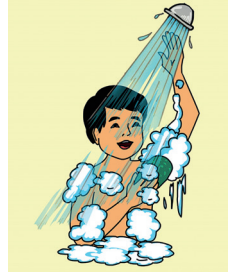
Reproduktiv sağlamlıq

*Hər kəsin
firavanlığı*

*Cinsi yolla
yoluxan
xəstəliklərin
olmaması*

Şəxsi gigiyena

*Zorakılığın
olmaması*

Siz ömrünüzün ən gözəl çağını, yeniyetməlik dövrünü yaşayırsınız. Bu dövr bir tərəfdən arxayınçılıq, digər tərəfdən də inamsızlıq dövrüdür. Bu dövrün necə keçməsi sizin bu yeniliklərə hazırlığınızdan asılıdır.

Reproduktiv sağlamlığın təməli uşaq yaşlarında qoyulur, yeniyetməlik dövründə güclü inkişaf edir və həyat boyu qorunub saxlanılır.

Yeniyyətmişlik dövründə qızların və oğlanların orqanizmində aşağıdakı ümumi dəyişikliklər baş verir:

- *Boyda və çəkiddə artım, əzələ sistemində inkişaf;*
- *Cinsi yetişkənlik;*
- *Səsin dəyişməsi (qızlarda nisbətən az);*
- *Dərinin piy vəzilərinin aktivliyi, bəzən sızanaqların əmələ gəlməsi;*
- *Qoltuqaltı tər vəzilərinin inkişafı.*

Ailə planlaşdırılması – nikah üçün sərbəst seçimi təmin edir, ailədə uşaqların sayını müəyyənləşdirir. Ailədə uşaqların miqdarı valideynlərin dini tərbiyəsi, həyat tərz, təhsili, mümkün olan imkanlarından asılıdır.

Zorakılığın olmaması – İnsanlar cinsindən asılı olmayaraq, bərabər hüquqlara malikdir. Ancaq çox vaxt qadınların hüquqlarının pozulma hallarının şahidi oluruq. Ailədə qadına qarşı zorakılıq tam dözülməzdir. Qadın ana, bacı, qız və ya həyat yoldaşıdır. Ailəsini xoşbəxt, övladlarının nəcib insanlar kimi böyüməsini istəyən hər bir kəs qadınlara dayaq olmalıdır.

Cinslər arasında normal münasibət – əks cinslərə hörmətlə yanaşmaq, onlara dəyər verməyi, davranışda məsuliyyət hiss etməyi nəzərdə tutur. Yəni hər bir şəxs reproduktiv sağlamlığı təmin edən kompleks rifah hüququna malikdir.

Cinsi yolla yoluxan xəstəliklərin (CYYX) olmaması – reproduktiv sağlamlıq üçün vacib şərtlərdən biridir. CYYX-yə QİÇS, Herpes və s. bu kimi xəstəlikləri göstərmək olar. Xəstəliklər içərisində ən təhlükəliyərdən biri QİÇS-dir. O, insanın immun sistemini tədricən dağıdır və xəstənin ölümünə səbəb olur.

Şəxsi gigiyena – dəri, saç və dırnaqlara, hərəkət və qamətə, geyimə, qidalanmaya verilən gigiyenik tələblərin, reproduktiv orqanlara qulluq etməyin kompleks vəhdətidir. Reprodaktiv orqanlar, onların funksiyaları, onlara qulluq qaydaları haqqında məlumatlılıq qarşısıalınmaz xəstəliklərə səbəb ola bilər. Çoxalma sistemi ifrazat sistemi ilə əlaqəli olduğuna görə onun gigiyenası vacibdir. Bu üzvlər təmiz saxlanılmadıqda onlarda başlayan infeksiyalar yayılaraq həm cinsiyyət orqanların, həm də ifrazat orqanlarını – böyrəkləri, sidik axarlarını, sidik kisəsini və sidik kanalını zədələyir, müxtəlif xəstəliklər törədir.

Cəmiyyətin sağlamlıq göstəricilərindən biri olan reproduktiv sağlamlığın qorunmamasını təhlükə hesab etmək olar. Çünki reproduktiv sağlamlığın qorunması baxımından vacib olan şərtlərə əməl olunmazsa, sağlam nəsilərin yaranması mümkün deyil.

1. Şəxsi gigiyena qaydalarına əməl etməməyin nəticələrinə dair təqdimat hazırlayın.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən aşağıdakı cədvəli doldurun.

<i>Qadınların hüquqları</i>	<i>Hüquqların qorunmasının əhəmiyyəti</i>

3. Reproduktiv sağlamlığın qorunmasının qlobal problem hesab olunmasının səbəbini araşdırın və həmin səbəbi 1-2 cümlə ilə ifadə edin.

2. TƏHLÜKƏSİZ HƏYAT

Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin “112” qaynar telefon xəttinə tez-tez yanğın, liftdə köməksiz vəziyyətdə qalma, qazdan boğulma, kimyəvi yanıqlarla bağlı məlumatlar daxil olur.

Bu kimi fəvqəladə hadisələrin baş verməməsi üçün hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır?

Məişətdə ən çox rast gəlinən hadisələrdən biri məhz qaz cihazlarından törənən yanğınlar, partlayışlar və zəhərlənmələrdir. Əsasən, buna qaz sızması səbəb olur. Buna görə də mənzildə və digər yerlərdə qaz qoxusu hiss etdikdə kibrit, alışqan yandırmaq, elektrik cihazlarını cərəyana qoşmaq olmaz. Bu, partlayış və yanğına səbəb ola bilər.

Qazın sızması qaz cihazındakı kranın açıq qalması, qaz kəmərinin və ya qaz cihazının zədələnməsi nəticəsində yarana bilər. Əgər sızma qaz cihazındakı kranın açıq qalması nəticəsində baş verərsə, onu bağlamaq, mənzilin havasını təmizləmək üçün qapı və pəncərələri açmaq lazımdır. Əgər qazın sızması qaz kəmərinin və ya qaz cihazının zədələnməsi səbəbindən baş verərsə, onda qazdan istifadə etmək olmaz və təcili Qaz idarəsinin qəza xidmətinə xəbər vermək lazımdır.

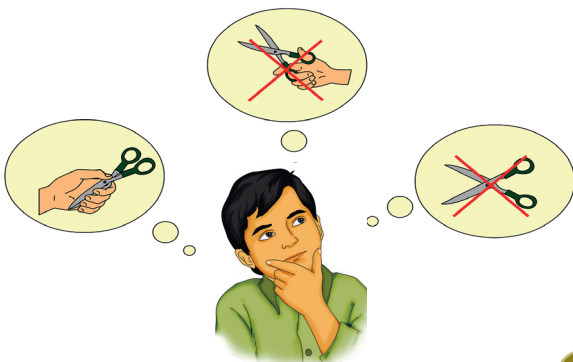
Qaz kəmərlərindən, qaz balon və cihazlarından qazın sızmasını yoxlamaq üçün açıq oddan istifadə etmək qəti qadağandır.

- **qaz cihazı** olan otaqda nəfəsliyi açıq saxlayın;
- işlək qaz cihazını nəzarətsiz qoymayın. Suyun daşması alovun sönməsinə və qaz sızmasına səbəb olduğu üçün çaydanda və qazanda suyu qaynadarkən daşıb tökülməyəcəyi səviyyəyə qədər doldurun;
- qaz plitəsi üzərində dəsmal və geyim qurutmayın;
- evi isitmək məqsədilə mətbəxdəki qaz plitəsindən istifadə etməyin;
- qaz cihazını işlək vəziyyətdə qoyub yatmayın;
- mənzilə girərkən yalnız qaz sızmasının olmadığına tam əmin olduqdan sonra işığı yandıra və elektrik cihazlarından istifadə edə bilərsiniz.

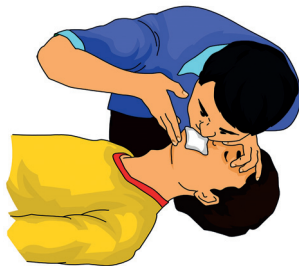
Rauf 5-ci sinifdə oxuyur. O, həyətdə oynamaq istəyir. Hava soyuq olduğundan ana onu həyətdə qoymur. Rauf bu dəfə top oynamaq fikrinə düşür. Topun saplarının çıxdığını görüb qayçı ilə onları kəsmək istədi. O, qayçıyı götürən zaman yıxıldı və qayçı onun gözünü zədələdi.

Axı Rauf aşağı siniflərdə oxuyarkən kəsici və deşici alətlərlə necə davranmaq lazım olduğunu, hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməli olduğunu öyrənmişdi. *Bəs necə oldu ki, bədbəxt hadisə baş verdi? Həmin qaydaları siz də yada salıb suala cavab verin.*

Lalə elektrik lampalarını yanılı halda yaş əsgilə təmizləmək istəyirdi. Anası ona bəzi tövsiyələr verdi. Sizcə, ana hansı tövsiyələri verdi?

Bu ilkin yardım tədbiri hansı qəzalar zamanı göstərilə bilər? Bu hallar hansı qaydalara əməl olunmaması nəticəsində baş verir?

Gülər evdə tək idi. Dərstdən gəlib yuyunmalı, yeməyi isitməli, çay dəmləyib içməli idi. Bu zaman bir anlıq düşündü: mən müəllimin və valideynlərimin öyrətdiyi hansı qaydalar çərçivəsində hərəkət etməliyəm?

Bəs hansı təhlükə zamanı valideynlərə və elektrik mühəndisinə xəbər verilməlidir?

- elektrik cihazına toxunarkən arabir sancma hiss olunarsa;
- rozetkanın rəngi dəyişərsə;
- elektrik cihazından və ya naqildən yanıq iyi gələrsə;
- rozetkadan cızıltı səsi gələrsə;
- qılgıncım baş verərsə.

- Məişət elektrik cihazlarını sudan qoruyun.
- Radio və digər cihazlardan hamam otağında istifadə etməyin.
- Yaş əllərlə elektrik naqilinə, elektrik açarına, elektrik cihazlarına toxunmayın.

1. Asifin atasının elektrik mişarı var. O, atasından xəbərsiz ağac doğramağa cəhd etdi. Bu zaman Asif hansı təhlükə ilə qarşılaşa bilər?
2. Məktəb emalatxanasında rahat işləmək üçün lazım olan təhlükəsizlik qaydalarının siyahısını tərtib edin.
3. Məişətdə işlədilən cihazların əksəriyyəti insan əməyini yüngülləşdirsə də, onlarla düzgün davranmadıqda qəzalar baş verə bilər. Qəzaların baş verməməsi üçün hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır?

3. TƏBİƏTİN CANLI TƏHLÜKƏLƏRİ

Hər hansı bir zədələnmə zamanı həkiməqədər ilk tibbi yardımın böyük əhəmiyyəti olduğunu artıq bilirsiniz. Bunun üçün ilan sancması, burxulma və çıxıqlar, sınıqlar, qanaxma, yanıqlar, ürəkgetmə, boğulma zamanı ilkin yardım tədbirlərini yadınıza salın.

Bəs bu hadisələrin məsuliyyətsizlik nəticəsində yarandığını və yaxud təhlükəsizlik qaydalarını bilməməkdən baş verdiyini bilirsinizmi? Heç özünüə: “Belə etsəydim, bu baş verməzdi”, – demisinizmi?

Dünyada, o cümlədən də bizdə zəhərli ilanların sancmasından hər il çoxlu adam ziyan çəkir. Havaların həddən artıq isti keçdiyi yay aylarında bu təhlükə daha da artır.

Süleyman Sani Axundovun əsəri əsasında çəkilmis “Qaraca qız” filmini yadınıza salın. Ağca xanım Qaraca qızın çəpərin yanında oxuduğu mahnını dinləyərkən çəpərin dibindəki zəhərli ilan atılıb onun çılpaq qolunu sancır. Qaraca qız Ağca xanımın qolundan zəhəri sorub yerə tökməyə başlayır. Qaraca qızın dodağında çat yeri olduğu üçün zəhər tüpürcəklə onun qanına yeriir və onu xilas etmək olmur.

Hal-hazırda insanların istirahət etməsi üçün məkanlar dağların ətəklərində, meşələrdə, çay kənarlarında daha çox salınır. Çünki təbiət qoynunda istirahət daha maraqlı olur və orqanizm üçün daha faydalıdır. Xüsusən, yay aylarında belə istirahət mərkəzlərinə daha çox insan axın edir. Ancaq yadda saxlayaq ki, belə yerlərdə də biz bəzi təhlükələrlə rastlaşa bilərik. Belə təhlükələrin bir qismi də o yerlərdə olan canlıların bəzilərinin verə biləcəyi təhlükədir. Gəzintilərə çıxarkən ilanlarla, əqrəblərlə, zəhərli hörümçəklərlə, müxtəlif gənələrlə, yırtıcı məməlilərlə və s. rastlaşmaq olar. Belə hallarda çox vaxt xoşagəlməz hadisələr baş verir.

İlan sancması zamanı hansı ilkin yardım tədbirlərinin görülməli olduğunu yadınıza salın. Bəs ilanlara haralarda təsadüf olunur? Onlarla rastlaşan zaman nəyi bilmək lazımdır?

Əhali sürünən heyvanların, xüsusilə ilanların həyat tərzləri, davranışları barədə məlumatsız olduğundan tez-tez ilan sancmalarına məruz qalır. Zəhərli ilan sancması hallarının 30 faizi ölümə nəticələnir. Çünki ilan zəhərinin tərkibində sinir sisteminə təsir göstərən iflicə səbəb olan, qandakı qırmızı qan

hüceyrələrini, qan damarının divarlarını parçalayaraq qansızmaya səbəb olan, qanın laxtalanma qabiliyyətini azaldan və ya artıran fermentlər vardır.

İlanlar, əsasən, ölçülərinə və növlərinə görə bir-birlərindən fərqlənilir. Uzunluğu 12 m-ə, çəkisi 120 kq-a çatan nəhəng anakondalardan tutmuş, 12 sm uzunluğu olan soxulcanabənzər kor ilanlara kimi çox müxtəlif ölçülü ilanlar var.

İlanlar hücum etmir, yalnız bədənləri açılacaq qədər düşməyə tərəf tullanırlar və sancmağa çalışaraq özünü müdafiə edir. Bu işə ilanı tutmaq, öldürmək istədikdə baş verir. Əks halda, ilan insanla qarşılaşdıqda dərhal qaçmağa, gizlənməyə çalışır. Onlar qıvrılmış bədənlərinin açılacağı qədər məsafəyə tullanırlar və ya sıçrayırlar. Ona görə də ilanlara, xüsusilə də zəhərli ilanlara 1,5 m məsafədən artıq yaxınlaşmaq təhlükəlidir. İlanlar təsadüfən ona çox yaxınlaşdıqda, ayaq altında qaldıqda, əllə toxunduqda özlərini müdafiə etmək məqsədilə sancırlar.

Ona görə də ilan olması ehtimal olunan ərazidə gəzərkən və ya işləyərkən ehtiyatlı, diqqətli olmaq lazımdır. Belə halda hər hansı bir əşya ilə və ya ayaqla yeri, daşı, kolluğu döyəcləmək, sonra sakitcə dayanıb diqqətlə qulaq asmaq lazımdır. Əgər ilan varsa, bu səsdən qorxub fısıldayaraq özünü bürüzə verəcəkdir.

Bütün ilanlar zəhərli deyil. Bir çox zəhərsiz ilanlar da, məsələn, qızıl ilan, şahmar, təlxə, kələzlər düşmənlə rastlaşdıqda eyni ilə zəhərli ilanlar kimi davranırlar. Xalq arasında qızıl ilan kimi tanınan zəhərsiz sarıqarın təlxə özünü daha aqressiv aparır. Yaxınlaşdıqda adamın üstünə tullanmağa, hücum etməyə çalışır.

İlan sancması zamanı insana tibbi yardım tədbirləri

ilk saniyələrdən başlayır. Hər şeydən əvvəl, ilanın zəhərli və ya zəhərsiz olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Əgər zədələnen yerdə – ilan dişli batan hissədə iki iri qırmızı nöqtə görünürsə, bu, zəhər dişlərinin yeridir və sancmış ilanın zəhərli olduğunu göstərir. Əgər 2 cərgə çoxsaylı kiçik qırmızı nöqtələr görünürsə, bu xırda yem dişlərinin yeridir və deməli, zəhərsiz ilan sancmışdır.

Zəhərli hörümçəklər. Hörümçəklər içərisində zəhərli növlər çox azdır. Respublikamızda 2 zəhərli hörümçək növünə təsadüf edilir. Bunlar qaraqurd və tarantuldur. Qaraqurdun zəhəri heyvanlar və insanlar üçün qorxuludur. Bizim respublikada isə yayılan növlərin zəhəri nisbətən zəifdir. Orta Asiyada yayılan hörümçək növlərinin zəhəri atı, inəyi, hətta dəvələri belə öldürə bilər. Hörümçəklərin sancması zamanı baş və əzələ ağrıları, ürəkbulanma və zəiflik, tənəffüsün çətinləşməsi, qızartı, şişkinlik, iltihab kimi əlamətlər müşahidə olunur.

Tarantul

Əqrəb

Əqrəblər də insanlar üçün təhlükə törədə bilər. Onlar özünümüdafiə üçün olan zəhərli neş-tərlə insanı sancdıqda zəhər yaraya axır. Əqrəblər gündüzlər gizlənir, gecələr isə ov edir. Onlara daş altında, divar daşları arasında, torpaqda rast gəlinir. Respublikamızda 3 növ əqrəb yaşayır. Sarı və boz əqrəbin zəhəri zəif, qara əqrəbin zəhəri isə çox güclüdür və xüsusilə uşaqlar üçün təhlükəlidir. Onun dişlədiyi insan 10–15 gün çox ağır xəstə olur.

1. İstirahət mərkəzlərinin birində istirahət edən zaman Aysel qaldığı evə doğru gürzənin süründüyünü gördü. Bu zaman Aysel hansı təhlükəsiz davranış qaydalarına əməl etməlidir?
2. Nurgün Naxçıvan şəhərində qara əqrəblərin yayıldığını bilir. O, Naxçıvanda bibisigilin həyatında uşaqlarla top oynayanda top həyətdə yığılmış daşların yanına düşdü. Nurgün topu götürmək istədikdə burada əqrəbin olduğunu gördü. O hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməlidir?
3. Otlaq gənələri ensefalit xəstəliyinin keçiricisidir. Onlar haqqında məlumat toplayın və onlardan qorunmaq yollarını müəyyən edin.

4. YOL HƏRƏKƏTİNİN NİZAMLANMASI

İllər öncə yolayrıcılarında hərəkəti nizamlayıcı şəxslər tənzimləyirdilər. Hal-hazırda onların yerini işıqforların tutmasına baxmayaraq, yenə də nizamlayıcılar yolayrıcılarının yanında növbə çəkir, hərəkətə nəzarət edir, ehtiyac olarsa, hərəkətə müdaxilə edir.

Sizcə, nizamlayıcı şəxslərin müdaxiləsinə nə zaman ehtiyac duyulur?

Hansı situasiyalarda hansı qaydalara əməl olunmalıdır?

Statistika göstərir ki, yol-nəqliyyat hadisələrinin böyük əksəriyyəti piyadaların, xüsusilə də məktəblilərin yol hərəkəti qaydalarını ya bilməmələri, ya da bilərəkdən əməl etməmələri üzündən baş verir.

Bu şəkillərdəki insanlar hansı qaydaları pozurlar?

İntizamsız hərəkət iştirakçısı olmaqla biz həm özümüzü, həm də avtomobil sürücülərinin həyatını təhlükə altına salmış oluruq. Bu azmış kimi yol-nəqliyyat hadisələri dağıntıya, əmlakın sıradan çıxmasına da səbəb olur.

Gəlin görək hansı hallarda biz təhlükə ilə qarşılaşırıq?

– Dərindən çıxıb evə gedərkən küçənin əks tərəfində yoldaşınızı görsəniz, özünüzü unudub, nəqliyyat vasitələrinin qarşısına çıxaraq yolun qarşı tərəfinə qaçmağa çalışmayın. Bu çox təhlükəlidir. Çünki sürücü sizi görüb əyləci nə qədər tez basmağa çalışsa da, avtomobili dərhal saxlaya bilməyəcək. Bu fizikanın qanunlarına görə qeyri-mümkündür. Çünki sürücü əyləci basdıqdan sonra avtomobil ətalətlə müəyyən məsafəni qət edir ki, bu, əyləc yoludur. Yol quru olduğu halda sürtünmə qüvvəsi artır və əyləc yolu azalır, əksinə, yol yağıdırsa, sürtünmə qüvvəsi azalır və əyləc yolu artır. Beləliklə, sürücünün

təhlükəni gördüyü andan avtomobilin tam dayandığı ana qədər getdiyi yol əyləc yoludur. Bunu bilərək özünüzü və başqalarını təhlükə altına atmayın.

– Keçidlə keçərkən keçidi başa çatdırma bilməmisinizsə, nəqliyyat vasitələrinin əks-istiqamətli hərəkətlərini ayıran xəttin üstündə dayanıb gözləyin. Yalnız hərəkətin təhlükəsizliyinə əmin olduqdan sonra və işıqforun (nizamlayıcının) signalını nəzərə almaqla yolu keçməyə davam edə bilərsiniz.

– Yoldaşlarınızla yalnız nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti istiqamətində, yolun hərəkət hissəsinin sağ tərəfi ilə bir sırada dörd nəfərdən çox olmayan dəstə ilə getməyə icazə verilir. Dəstənin qabağında və arxasında – sol tərəfdə müşayiətçilər olmalıdırlar, onlar əllərində qırmızı bayraqcıqlar, sutkanın qaranlıq vaxtında və məhdudiyyətli görünmə şəraitində isə yandırılmış fənərlər: qabaqda ağ, arxada qırmızı işıq fənəri tutmalıdırlar.

Yəqin ki, çoxunuz velosiped sürməyi sevirsiniz. Dənizkənarı Milli Parkda gəzintiyə çıxmaq, bu nəqliyyat növü ilə istirahət mərkəzlərində dostlarınızla yarışmaq və s. çox xoşdur. Lakin çox hallarda velosipedlə küçəyə çıxarkən avtomobil axını ilə üzləşirsiniz. Beləliklə də, həm özünüzü, həm də başqalarını təhlükə qarşısında qoyursunuz. Bunun üçün də aşağıdakıları bilmək və onlara əməl etmək vacib şərtidir.

Yollarda velosiped sürməyə 14 yaşından sonra icazə verilir. 14 yaşına qədər isə velosipedi yalnız qapalı həyətlərdə və parklarda sürə bilərsiniz.

Bu nişanın qoyulduğu yerdə velosiped sürməyə icazə verilmir.

- Küçə və yolayrıcılarında velosipedçiye sola dönməyə və əks-istiqamətdə hərəkət etmək üçün geriye dönməyə icazə verilmir.

Yolayrıcılarında velosipedi ancaq düz istiqamətdə sürməyə icazə verilir. Çünki səkinin yaxınlığında hərəkət edən velosiped dönərkən düz istiqamətdə hərəkət edən avtomobillərin hərəkətinə mane olur.

Dəstə halında velosiped sürərkən hansı qaydalara əməl olunduğunu müəyyənləşdirin.

- Yolayrıcından kənarda yolun velosiped yolu ilə nizamlanmayan kəsişməsində velosiped sürücüləri bu yolla hərəkət edən nəqliyyat vasitələrinə yol verməlidirlər. Yolu keçmək üçün dəstənin rəhbəri yolun digər istiqamətindən avtomobilin gəlmədiyinə əmin olmalı, qırmızı bayraqcığı yuxarı qaldıraraq dəstənin üzvlərini yolayrıcından buraxdıqdan sonra onlara çataraq öz yerini tutmalıdır.

- Velosipedçilərin dəstə halında hərəkətinə yalnız gündüz saatlarında icazə verilir.
- Velosipedlər yalnız yolun sağ kənar zolağında, yol nişanları və ya yol nişanlanmasının tələblərinə riayət etməklə, mümkün qədər sağ tərəfdə bir cərgə ilə hərəkət etməlidirlər. Bəzən piyadalar üçün maneə yaratmamaq şərtlə velosipedçilərin yolun sol çiyini ilə hərəkətinə icazə verilir. Velosipedçilər dəstəsi yolun hərəkət hissəsi ilə getdikləri vaxt hərəsi 10 velosipedçidən çox olmayan qruplardan ibarət olmalıdırlar. Nəqliyyat vasitələrinin ötməsini asanlaşdırmaq üçün dəstələrin arasındakı məsafə 80–100 m olmalıdır.

Maneəsiz və təhlükəsiz hərəkət yalnız bütün hərəkət iştirakçıları müvafiq qaydaları yaxşı bildikdə və bu qaydalara riayət etdikdə təmin olunur. Hərəkət qaydalarını pozan piyadalar və velosipedçilər inzibati və ictimai qaydada məsuliyyətə cəlb oluna bilər. İnzibati cəza pozuntunun xarakterindən asılı olaraq, şifahi xəbərdarlıq, qayda pozuntusu haqqında məktəbə və valideynlərə məlumat verilir.

1. Şose ilə gedən velosipedçi nə etməlidir?

- Yaxınlıqda heç bir nəqliyyat vasitəsi yoxdursa, əlini sükandan buraxıb sürə bilər.
- Heç bir halda sükanı buraxa bilməz.
- Hər iki ayağı pedalda olarsa, sükanı buraxa bilər.

2. Piyada keçidinin yanında sürücü avtomobili saxlayaraq əli ilə yolu keçmək olar işarəsini verərsə, necə etmək lazımdır?
  - Yolu keçmək olar.
  - Yolu keçmək olmaz.
  - Gözləmək lazımdır.
  - Digər nəqliyyat vasitələrinin dayanan bu avtomobili ötüb-keçməyəcəyindən əmin olduqdan sonra yolu keçmək olar.
3. Yağış yağdıqdan sonra piyada yolu keçməyə hazırlaşır. Sürücü əyləc pedalını basan kimi avtomobili dayandırmaq mümkündürmü? Bunun səbəbini izah edin.
4. Velosipedçi yol-nəqliyyat hadisəsi ilə qarşılaşmaması üçün hansı qaydalara əməl etməlidir?
5. Velosipedçi hərəkət zamanı yolun sol çiyini ilə nə zaman gedə bilər?
  - Bütün hallarda;
  - Velosipedçi üçün rahatdırsa;
  - Yalnız kənd yerlərində;
  - Əgər piyadaların maneəsiz hərəkəti üçün təhlükə yaratmırsa.

5. BİR-BİRİMİZƏ DƏSTƏK OLAQ

Planetimizdə hər an müxtəlif fəvqəladə hadisələr baş verir. Kütləvi informasiya vasitələri ilə bu fəvqəladə hadisələr nəticəsində yaralananların, qurbanların sayı, eyni zamanda maddi ziyan barəsində hər birimiz məlumatlanırıq.

*Bəs insanlar fəvqəladə hallar zamanı bir-birinə necə dəstək olmalıdırlar?
Bütün insanların yardım ehtiyacları necə ödənilir?*

İnsan cəmiyyətinin inkişaf tarixi təbii fəlakətlər, qəzalar, bədbəxt hadisələrlə qırılmaz bağlıdır. Hər il təqribən 200 milyondan artıq insan quraqlıq, daşqın, siklon, zəlzələ, meşə yanğınları, torpaq sürüşmələri və digər təbiət hadisələrindən zərər çəkir.

Əhalinin sayının artması, ətraf mühitin çirklənməsi və dağılması, qlobal istiləşmə təbii fəlakətlərin sayını və təsirini daha da artırır, texnogen qəzalara yol açır. Buna görə də dünya dövlətləri belə qəzalar zamanı bir-birlərinə dəstək olmaq üçün müxtəlif addımlar atır.

2005-ci ildə Yaponiyada 168 ölkənin hökumət nümayəndələrinin iştirakı ilə Fəlakətlərin azaldılması üzrə ümumdünya konfransında “Dünyada təbii fəlakətlərin azaldılmasına yönəlmiş Fəaliyyət proqramı” qəbul edildi. Burada

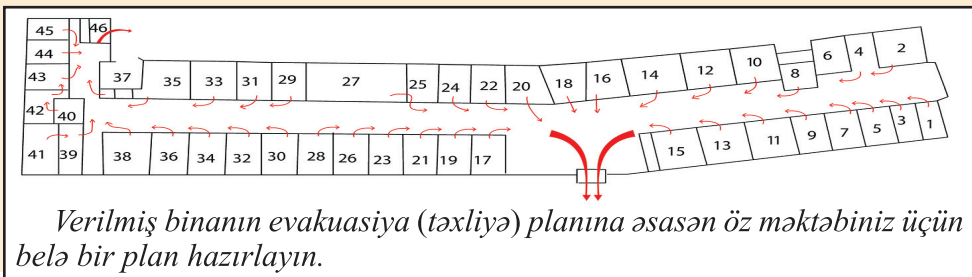

məqsəd 2015-ci ilədək təbii fəlakətlər nəticəsində insan tələfatı, ölkə və icmaların ictimai, iqtisadi və ekoloji zərərləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq idi. Hər bir insanın təbii fəlakətə məruzqalma riski vardır. Hyogo Fəaliyyət Proqramı əməkdaşlığın inkişafını zəruri hesab edir, fəlakətlər zamanı ictimai, iqtisadi və ekoloji cəhətdən dəyən zərərlərin aradan qaldırılması üçün vətəndaşları və bütövlükdə icmaları cəlb etməyə çalışır. Belə olan halda insan tələfatı azalır, ictimai, iqtisadi və ekoloji zərər minimuma enir.

İnsanları bu sahədə maarifləndirmək üçün məktəblərin də xüsusi yeri vardır. Məktəb rəhbərləri, müəllimlər öz şagirdlərini maarifləndirməlidirlər.

- *Fəlakət zamanı siz nə edə bilərsiniz? Bu haqda fikirlərinizi yoldaşınızla müzakirə edin.*
- *Hər hansı bir fəvqəladə hadisə zamanı itkinin az olması üçün müəssisələrin evakuasiya planı tərtib olunur.*

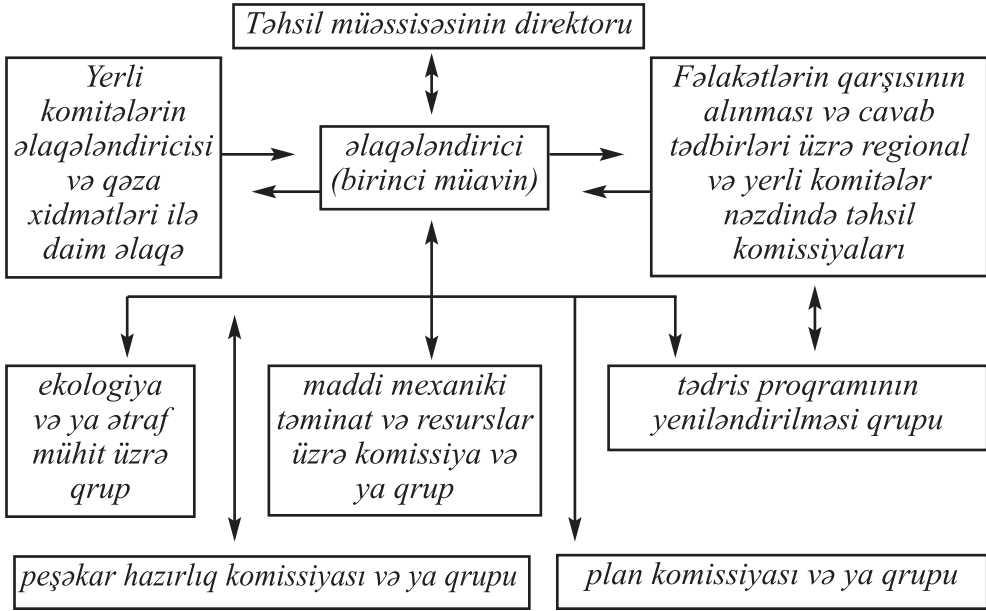
Məktəblərdə təhlükəsizliyin artırılması və fəlakətlərə qarşı tədbirlərin görülməsi üçün eyni zamanda məktəb planı hazırlanmalıdır. Bu plana əsasən məktəb kollektivinin hər bir üzvünün şagirdlər də daxil olmaqla müəyyən bacarıqlara yiyələnməsi vacibdir. İstənilən halda hər bir məktəb müəssisəsində *risklərin idarə olunması** üzrə məktəb komitəsi yaradılmalı və onun tərkibinə aşağıdakı şəxslər daxil olmalıdır.

Hər hansı bir fəvqəladə hadisə zamanı məktəb ictimaiyyətinə kömək etmək üçün aşağıdakı qrupların üzvlərini müəyyənləşdirin. Onlara lazım ola biləcək ləvazimatı və görəcəyi işləri planlaşdırın.

1. *“Fərdi mühafizə vasitələrinin paylanması və onlardan istifadə qaydalarına nəzarət” qrupu;*
2. *Təxliyə qrupu;*
3. *İlk tibbi yardım qrupu;*
4. *Kəşfiyyat qrupu.*

* *Risklərin idarə olunması* – fəaliyyətə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin müəyyən edilməsi və s. ilə onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılmasıdır.

1. Məktəbinizdə hər hansı fəvqəladə hadisə zamanı görülməli işləri araşdırın və siyahısını tərtib edin.
2. “Fəlakət məktəbə gəlməyəcək” başlığı altında qaydalar hazırlayaraq sinfinizdə asın.
3. “Yanğın zamanı ətrafdakılara necə yardım etməli” mövzusunda təbliğat xarakterli divar qəzeti hazırlayın.
4. Təbii fəlakətlər zamanı risklərin azaldılmasına dair təkliflər hazırlayın.
5. Mətni oxuyun və bu tip hadisələr zamanı necə hərəkət edəcəyinizi yoldaşlarınızla müzakirə edin.

Məktəb direktoru öz şagirdlərini xilas edir

Çində 12 may 2008-ci ildə baş vermiş zəlzələ zamanı zəlzələdən ən çox zərər çəkənlərdən biri olan Sanqzao məktəbinin direktoru 2600 şagird və əməkdaşlarını xilas etdiyi üçün məşhurlaşdı. Bu onun nəticəsi idi ki, məktəbdə bu məsələ ilə bağlı onun təşəbbüsü ilə çoxlu təlim və praktik məşğələlər keçirilmişdi. Hər bir sinif rübdə bir dəfə fəlakət zamanı evakuasiya qaydalarına uyğun təlim keçmişdi. Bunun nəticəsində fəlakət baş verərsə, binadan hansı yolla çıxacağı müəyyənlanmışdı. Hətta hansı mərtəbədə olanlar yavaş-yavaş, hansı mərtəbədə olanlar pilləkənləri sürətlə enməli olduqlarını öyrənmişdilər ki, qarışıqlıq olmasın.

HƏYAT BİLGİSİ 8

*Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
Həyat bilgisi fənni üzrə*

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər: **Məmmədova Nüşabə Əsəd qızı**
Bəhrəmovə Sevil Şivəxan qızı

Buraxılışa məsul	Sevil İsmayılova
Dizayner	Elşən Qurbanov
Səhifələyici	Yeganə Rüstəmovə
Rəssam	Məziyə Tağıyeva
Texniki redaktor və korrektor	Fəridə Səmədova
Baş redaktor	Gültəkin Cəfərova
Texniki direktor	Xəqani Fərzaliyev
Nəşriyyat direktoru	Kəmalə Qarayeva

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
08.06.2015-ci il tarixli 645 №-li
əmrinə əsasən təsdiq edilmişdir.*

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2017

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi. Fiziki çap vərəqi 5. Formatı 70x100 ¹/₁₆.
Səhifə sayı 80. Ofset kağızı. Jurnal qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 32588. Pulsuz. Bakı – 2017.

“Şərq-Qərb” ASC
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

Pulsuz